

Euskarazko historiografia (I): aurrekariak eta lehen pausoak (XVI-XIX mendeak)

Jurgi Kintana Goiriena
Historian lizentziatua

Sarrera

Noizean behin historialariok gure [j]ardueraz hausnarketa bat egitea komeni dugula erabakitzen dugu, eta hausnarketa horretan, normalean, antzinako edo garaiko historialarien lanaz, joerez eta inguruaz hitz egiten edo idazten dugu. Historiaren historia honi historiografia izena eman ohi zaio, gure disziplina zatitzen den azpiarloetako bat dugularik. [...] Historiografiari buruzko lanek, gainera, izan ohi dute ezaugarri amankomun bat, alegia, aspergarriak diruditela, batez ere ikasleentzat: ikasturte hasieran, azkar eta trakets azaltzen den gaia asignaturaren historiografiari buruzkoa izan ohi da. Agian ez dugu asmatzen. Historiografia, ordea, oso interesgarria izan daiteke, ez bakarrik gure ezaguera-arlo honen gora beherez jabetzeko, baizik eta Historia bera, garai edo gizarte konkretu bat ezagutzeko;

Hala hasten zuten Pruden Gartziak eta Iban Zalduak, beren ardurapean argitaratutako liburu historiografiko gomendagarriaren hitzaurrea¹. Guk ere, haien bidetik, historia lanen inguruan gogoeta egin nahi dugu, ahal den neurrian irakurlea aspertu gabe. Kasu honetan, euskarazko historia aldizkari baten lehen alea izanik, euskarazko historiografia gai egokia izan daitekeela pentsatu dugu.

Jada definizioen bat azaldu bazaigu ere, ikus dezagun zehatzago historiografia hitzaren esangura. Berba honek, gutxienez hiru adiera ditu. Lehenik, historiografia "historiaren idazketa" litzateke. Hau da, iraganeko gertaeren berriak idatziz jartzea, normalean historialariek egin ohi dutena (metodologia kritiko-zientifikoa erabiliz).² Beraz, batetik, benetako historia (izatez gertatu dena), eta bestetik historiografia (gertaera horien gaineko diskurtso idatzia) bereiziko genituzke. Zentzu honetan euskarazko historiografia egon badagoela baieztatu dezakegu, zenbait historialarik (gutxi asko) beren liburuak eta artikuluak euskaraz argitaratzen baitituzte. Hala bada, artikulu honetan euskaraz idatzirik dagoen historiografia hori ikertu beharko dugu: nortzuk idazten duten, zertaz, beren produkzioaren ezaugarriak, bilakaera, ... Eta honek hitzaren bigarren definizioa garrantzitsua, histori(ografi)a lan horiek aztertzei ere historiografia deritzo eta³. Hortaz euskarazko historia lanak berrikustean balantze historiografiko bat egiten ariko ginateke. Gainera euskarazko historia lan guztiak zerrendatuko bagenitu, lehenetik azkenera, historiografia hitzaren hirugarren definizioa beteko genuke, euskarazko historiografia osoa bilduz⁴.

Baina ba al du zentzurik euskaraz idatzitako historia lanen inguruan inolako ikerketarik egiteak? Izan ere, halaberrez hizkuntza berean idatzita dauden lan sakabanatu eta zerikusi gabeak izan litezke, eta kasu horretan, zergatik kontsideratu multzo eta ikergai?

Jadanik aurreratzen dugu, "euskarazko historiografia" gaiak ez duela berez, barne-izate sendoegirik; baina guk, aurrerantzean autoerreferentzialtasun minimo bat

¹ Garzia eta Zaldua (1995: 7).

² Historiografiaren lehen esangura hau, harrigarriro, ez dugu euskarazko ezein hiztegitan aurkitu. Zentzu honetako definizio bat *The New Encyclopaedia Britannica*-n aurki daiteke (Micropaedia, Chicago, 1992, 5. bol, 949. orr.): "*historiography*, the writing of history, especially the writing of history based on the critical examination of sources, the selection of particular from the authentic materials in those sources, and the synthesis of those particulars into a narrative that will stand the test of critical methods."

³ Bigarren esangura hau *Euskal Hiztegi Entziklopedikoa*-an aurki daiteke (Klaudio Harluxet, Donostia, 1995, 4. t., 1593. orr.): "Historiografia: Historiari buruzko idatzien eta berauen iturrien azterketa bibliografiko eta kritikoa."

⁴ Hirugarren esangura hau ere *Euskal Hiztegi Entziklopedikoa*-n aurki daiteke (Klaudio Harluxet, Donostia, 1995, 4. t., 1593. orr.): "Historiografia: [...] Historiari buruzko lan eta ikerketen multzoa."

behintzat izan dezala nahiko genuke⁵. Eta ikergai guztiak beren garaiko errealitate, gurari eta beharrianetatik abiatuz formulatzen diren bezalaxe, "euskarazko historiografia" gaia ere guk boluntarioki sorturiko konbentzio bat da (beste edozein ikergai den legez, berdin "Alemaniako historiografia", zein "espainiar literaturaren historia" edo "emakumeen historia"). Gero, jakina, gai konbentzional horiek, barne koherentzia handiagoa edo txikiagoa izan dezakete, planteatzen, ikertzen eta lantzen diren moduen arabera. Gure kasuan, "euskarazko historiografia" egun definituriko gaia dela diogun heinean, azken urteotan euskaraz idatzitako historia lanak biltzera, aztertzea eta horren inguruko arazoak eta erronkak jorratzera muga gintezkeen. Baina historiografia lan bat ez litzateke egiazko historiografia, oraingoak ez ezik antzinagoko lanak ere ikuskatuko ez balitu.

Baina noraino jo aurrekarien bila? Ohikoa izaten da era guztietako diziplinek, ideologiek eta zientziek (aski berriak izan arren, edo bereziki orduantxe) beren aitzindariak eta jatorriak iragan urrunean bilatzea. Sustraien arakatze hau, era apologetikoan eginez gero, prestigiatze operazio soil bihur liteke, norbere arloa tradizio ohoragarri eta luze baten oinordeko bihurtzeko. Baina iraganaren azterketa modu kritikoan ere egin daiteke, egungo egoeraren iturburuak ikusteko, eta erdi ezezagun zaizkigun aitzindariak ezagutzeko, halabeharrez haien oinordeko zuzenak garela pentsatu beharrik gabe. Euskal historiografiaren kasuan, aurrekariak, hau da, iraganean ondutako euskarazko historia lanak, aurkitu ditugu, baina tradizio historiografikorik gutxi azaldu zaigu: aurrekariak horixe izan dira, kronologikoki lehenago egin diren lanak, baina eskolarik eta jarraitasunik (tradiziorik) sortu gabe gehienetan.

Beraz euskarazko historiografiaren bilakaera han eta hemen abiatu eta berrabiatzen den narratiba multzo baten historia da, segida genetikorik gabe eta eten ugariarekin. Gainera euskarazko obrak beren baitan barik erdaraz egindako historiografia nagusiaren erdian azaldu dira, eta testuinguru horretan kokatzen ahaleginduko gara. Hola, euskarazko historiografiaren bilakaera kontestualizatzeko eta periodizatzeko, ardatz nagusi bi hartu ditugu kontuan: batetik euskara idatziaren garapena, eta bestetik historiaren eboluzioa zientzia edo jakintza gai gisa.

Lehenari dagokionez, argi dago euskarazko historiografiaren agerpena ezin uler daitekeela euskal letren bilakaera orokorretik kanpo, hots, euskarazko narratibatik kanpo: hizkuntza idatziaren garapenak eta finkapenak ahalbidetuko du haren baitan espezializazioak sortzea, esate baterako historia arloko generoak agertzea. Hortaz euskarazko historiografiaren nondikoak azaltzeko euskal letren bilakaera orokorra present izan beharko dugu. Bilakaera orokor honi buruz Beñat Oiharzabalen ekarpenak bereziki baliagarriak izan zaizkigu XVI-XVIII eperako⁶. Baina bilakaera orokorra ez eze genero zehatzen norabide eta berezitasunak ere kontuan hartu beharko dira. Izatez, behinola Villasantek, Mitxelenak edo Sarasolak, beren ikerketa klasikoetan, "euskal literaturaren historia" izenpean euskaraz

⁵ Mikel Aizpuruk (2002: 227) aipatu izan du euskarazko historia produkzioak autoerreferentzialtasun itxi baten arriskua saihestu duela. Dudarik gabe, autoerreferentzialtasun endozentriko hertsia bat kaltegarria da, baina horren antipodetan egotea, hots, inolako erreferentzialtasunik sortu gabe, ez da askoz hobea. Izatez Aizpururen ustez (2002: 228), Euskal Herriko erdarazko historiografiak ere ez du erreferentzialtasun handirik lortu, nahiz, gure iritziz, euskarazkoaren aldean aski egoera sendoan dagoen. Guk euskarazko historiografiak erdarazkoak duenaren antzeko erreferentzialtasun bat erdietsi gura genuke, ez gehiago, ez gutxiago.

⁶ Ikus Oyharçabal (2001a) (2001b).

idatzitako lan oro aztertzen bazuten (berdin katiximak, liburu teknikoak, nobelak zein poesiak), egun, genero bakoitzak bere bidea egin ahala, ikerketa zehatzagoak egitera jo da. Hala gaur euskal literaturaren historia aipatzean propioki literatura generoko lanen bilakaerari egin ohi zaio erreferentzia. Eta zentzu berean, arlo ez literarioko euskal letren historia aztertzeko saio batzuk ere aurki daitezke. Historiografiarekin izan dezakeen gertutasunagatik, erreferentzia interesgarriak izan daitezke euskal prosa zientifikoaren historiaz eta periodizazioaz oraintsu egin diren proposamen batzuk⁷. Beraz, erreferentzia hauek kontuan izanik, eta gure ikergaira moldatuz, guk ere euskal letren arlo bat aztertuko dugu, euskarazko historiografiarena alegia.

Euskarazko historiografia aztertzeko orduan landuko dugun bigarren ardatza, historiak, genero espezializatu gisa, izandako bilakaera da. Hots, historia, gainerako diziplinak bezala, garai eta lurralde desberdinetan nola garatu den kontuan izango dugu, ondoren euskarazko historiografia mundu horretan nola kokatzen den ikertzeko. Bereziki Euskal Herriaren inguruan eta hari buruz hizkuntza desberdinetan garatu den historiografia segituko dugu, haren baitan kontestualizatzeko euskarazko produkzioa. Euskal Herriko historiografia eleanitz horren inguruan zenbait monografia daude, balantze eta analisi desberdinak proposatuz. Guk, bereziki XVI-XIX eperako, Manex Goihenetxeri segitu diogu, gainerako egileak ere present izanik.⁸

Gure ikergaia beraz euskarazko letren ardatzak eta historiografiarenak bat egiten duten puntuak kokatzen da. Bi ardatz horiek kontuan izanik, hiru epealdi nagusi bereizi ditugu euskarazko historiografian:

- XVI. mendetik XIX. mende amaierara: euskarazko narratibaren hastapenak, euskarazko historia generoaren lehen zantzuak, eduki prekritikoa
- XIX amaieratik 1960-1970 ingurura: euskara lantzeko ekimena suspertu, saio oraindik sakabanatuak, historiografia positibista zein militantea
- 1960-1970 aldetik gure egunotara: euskararen estandarizazioa, segidadun produkzioa, taldeko lana, profesionalizazioa.

Hiru epe nagusi horien xehetasunak eta zergatiak, bakoitza ikusi ahala zehaztuko dira hobeto. Artikulu honetan, lehen epea aztertzera mugatuko gara, aurrekariena. Epe hau euskarazko historia lanen sorreratik 1872-1876 urteetara luzatu dugu. Azken mugarri hori, II. Inperioaren erorketak Frantzia (eta Ipar Euskal Herrian), eta foru abolizioak Hegoaldean markatu zuten. 1876tik aurrera giro euskaltzale-foruzale nabarmena azaldu zen, agian hamarkada batzuk lehenagotik zetorrena, baina une horretatik aurrera politiko zein literario guztiz berriak garatu zituen, epe berri bat irekiz. Horra bada, mugarria hor finkatzeko arrazoiak. Bestalde, data hori baino lehenagoko Euskal Herriko historiografia, oro har mitikoa eta prekritikoa zen, hein handiz Antzinako Erregimeneko mentalitateari lotua. Eta horregatik ere bereizi dugu ondorengo historia produktioak. Zeren XIX. mendearen amaieratik, ezaugarri berriak zituen historiografia bat hasi zen (positibista, etab.)⁹.

⁷ Ikus Etxebarriak (2002) euskarazko narratiba zientifikoaz egiten duen periodizazioa, baita epeketa horri Altonagak, laster argitaratuko duen lan batean (2002), egiten dizkion nabardurak ere.

⁸ Euskal historiografiaz, hizkuntza desberdinetan, ikus AA (1989), Agirreazkuenaga (1992), Estornés Lasa (1985), García de Cortázar - Montero (1983), Goyhenetxe (1993), Larrañaga (1996), López Atxurra (1989), Mañaricúa (1971), Montero (1992), Sánchez Prieto (1993), etab.

⁹ Bai Manex Goyhenetxe (1993: 246) Ipar Euskal Herriko historiografiari dagokionez, zein Joseba Agirreazkuenaga (1992: 266-271) (2002: 159-160) Hegoaldekoari dagokionez, bat datoz euskal historiografiaren paradigma aldaketa nagusia XIXren azken aldean kokatzean, ordura arteko guztia

Beraz orain aztertuko dugun epean (XVI-XIX), ez dugu historialari profesionalik aurkituko. Gainera egungo parametroen arabera, historia lan gisa nekez onartuko liratekeen obrak aztertuko ditugu. Izan ere, historia lantzat hartuko ditugu, garaikoek egiakotzat zituzten iraganari buruzko diskurtsoak (obra idatzietan jasoak)¹⁰, nahiz egun aski sinesgaitzak iruditu.

Bestalde artikulu honen funtsezko xedea euskarazko historiografia ikertzea bada ere, aldika euskara eta historiografiaren arteko harremanak ere ikusiko ditugu (euskarak historiografian jokatzeko zuten papera), baita historiak (iraganari buruzko diskurtso gisa ulerturik) herritar euskaldunengan zuten isla. Beraz euskara eta historiografia ardatzetatik abiatuz historia soziokulturala lantzen saiatuko gara.

1. Euskarazko historiografiaren historiaurrea: Erdi Aroko narratiba historikoak

1. 1. Euskal Herriaren gaineko lehen historiografia erdaraz

Historia lehen idazkien agerrerarekin hasten bada, Euskal Herria esan dezakegu erromatar garai bueltan sartu zela historian: ordukoak dira herrialde honetako geografiaren eta biztanleriaren gaineko aurreneko berri idatziak, greziar eta erromatar autoreek utziak (Ptolomeo, Strabon, Plinio, ...). Halaber Antzinate hartan jaso ziren idatziz euskal sustraiko berbak aurrenekoak (batik bat Akitania aldeko hilarrietan), aitzineuskal hizkuntza bat mintzatzen zuten pertsona talde baten lekukotasun zuzena erakutsiz. Euskal Herria deituko zen lurraldearen gaineko eta bertako biztanleen inguruko berriak gehituz joan ziren Erdi Aroak aurrera egin ahala. Euskal Herriaren gaineko agiriok, dudarik gabe, balio historikoa daukate, eta historia ikertzeko iturri dira. Baina gure gaia ez da edonolako idazkien azterketa, baizik nolabaiteko izaera historiografikoa duten testuena (iragana oroitzekoa eta bereziki idatziz jasotzeko bokazioa duten haiena).

Zentzu horretan Rodrigo Ximenez Rada elizgizon nafarra (1170?-1247) aipatu ohi da gure inguruneko aurreneko historialari gisa. Ximenez Rada, Nafarroatik Toledora lekualdatu, bertako artzapezpiku bihurtu eta Gaztelako erregeren zerbitzuan *Historia Gothica* latinezko obra idatzi zuen. Euskal herrialde beraietan, historia lanak beranduago eta mendebaldeko Europako monarkia handietan baino kalitate apalagoz hasi ziren. Nafarroan, XIV. mende amaieran Gartzia Eugi elizgizonak Espainiako kronika orokor bat idatzi zuen, eranskin gisa nafar erregeen genealogia eta erreinuko gatazken berri emanez. XV. mende hasieran, Gartzia Lopez Orreagaren kronika osorik Nafarroan zentratu zen, baina ohi bezala soilik bertako erregeengan. Gai bera hartu zuen Karlos Vianako Printzeak, 1454an *Crónica de los reyes de Navarra* idaztean. Eta garai beretsuan Bizkaian, bertako aurreneko historia lanak agertu ziren: *Anales Breves de Vizcaya* anonimoa, eta Lope Gartzia

---

garai prekritikoan bilduz. Guk ere periodizazio hori segitu dugu bada. Era berean, J. R. Etxebarriak (2002), euskarazko prosa zientifikoari dagokionez mugarria XIX. mende amaieran kokatzen du. Nabardura zera da, azken honek muga Sabino Aranaren proiektu politikoaren agerrerari lotzen diola, eta guk piska bat atzerago kokatzen dugula, 1876 bueltan, esan bezala positibismoaren agerrerari eta garai hartako giro foruzale-euskaltzaleak ekarritako kultur loratzeari atxikiz.

¹⁰ Historia lanen definizio hori jasotzen du Sánchez Prietok (1993: 18).

Salazar banderizoaren *Crónica de Vizcaya* (1454) eta *Bienandanzas e fortunas* (1471-1475)¹¹.

Lan hauek guztiek noble leinuen historia zuten ardatz (errege dinastiena edo jauntxo dinastiena, ...), ez herrialdeena (ez ziren, demagun, Nafarroaren historiak, baizik nafar errege-erreginen historiak). Eta beren funtzio nagusia noble leinu baten (edo batzuen) prestigioa eta legitimitatea bermatzea zen. Lurraldeak eta bertako biztanleak, oso bigarren mailan agertzen ziren. Eta lanotarik batek ere ez zuen erreferentzia historiografiko gisa euskal komunitatea hartzen (dela Euskal Herria edo dela euskaldungoa). Hain zuzen Koldo Larrañagak aztertu du, artikulu interesgarri batean, nola joan zen Euskal Herria diskurtso historiografikoaren subjektu bihurtzen eta definitzen.¹² Baina gure gaia ez da hori zehazki, baizik euskaraz idatziriko historiografia, gaia edozein izanik ere. Eta aipatu ditugun obra guztiak erdara desberdinetan idatzi ziren. Izan ere, Euskal Herrian Erdi Aro osoan zehar, euskarazko hitz eta esaldi bakan batzuen salbuespenaz, gainerako guztia erdaraz idatzi zen (latinez, nafar erromantzez, gaztelaniaz, okzitanieraz, hebraieraz, etab); eta historia lanen kasua ez da salbuespena.

1. 2. Euskarazko ahozko narratiba historikoak

Erdi Aroan, euskara, ahoz erabiltzen zen. Eta beraz iraganaren gaineko kontakizunak euskaraz egitean ahoz lantzen ziren. Erdaraz idatziriko aurreneko historia lanek, ahozko euskal diskurtso historikoen lekukotasunak jaso dituzte. Adibidez, Lope Gartzia Salazarrek aipatzen duen Jaun Zuriaren legenda, ahozko herri tradizioan erroturiko istorio bat dela dirudi, eta itxura guztien arabera Goi Erdi Aroko gertaeren nolabaiteko oihartzunak jasotzen ditu. Kantu bidez ere iraganeko gertaeren memoria gordetzen zen. *Alostorrea* baladak, esate baterako, musulmanen aurkako guduen berria aipatzen du besteak beste (Behe Erdi Aroko datuak bada). Baina honelako baladek, ahoz sortu eta askoz beranduago idatziz jarriak, konbentzio literarioen eraginez, oso itxuraldaturik gorde zituzten iraganeko gertaerak: berri historikoak zehatz eman barik Mendebaldeko Europako hainbat baladetan ohikoak ziren motiboetan tokiko gertaerak txertatzen ohi zituzten¹³. Bertso itxurako kontapoesietan, gertaeren narrazioak garrantzia handiagoa zuen. Eta hor aipa daiteke, beharbada euskarazko kantu historiko zaharrena den *Beotibarko pelea* izeneko erromantzea, 1321 aldean nafarrek eta gipuzkoarrek izandako borrokei erreferentzia egiten diona (nahiz ziurrenik geroago sortua izan). XIV-XV. mendeetako bando-gerren gertaerek ere hainbat kantu sortarazi zituzten. Euskarazko kontapoesiak, kantu epikoak eta emakumezkoen hileta eresiak, maiz gertaeren unean sortu arren (eta beraz iragana barik garaiko momentua oroitarazteko asmoz), herri tradizioan zenbait belaunalditan zehar mantentzean, azkenean ahozko nolabaiteko historiografia itxura hartu zuten.¹⁴ "Ahozko historiografia" genero hau, genero literario gisa, geroagoko bertso eta bestelako herri literaturaren bidez egundaino luzatu da. Baina kantu zaharrenen lekukotasun gorde badugu, ez da izan haien memoria mendetan eta mendetan etenik gabe ahoz mantendu delako, baizik poesia hauek une desberdinetan idatziz jaso zirelako, hasi Garibaik XVI. mendean

¹¹ Euskal Herriaren inguruko aurreneko lan historiografiko hauetaz ikus K. Larrañaga (1996: 480-486), E. Lasa (1985: 425-426); R. López Atxurra (1989: 9-14), Mañaricúa (1971: 19-66).

¹² K. Larrañaga (1996).

¹³ Ikus J. Kortazar (1997: 29-30) eta P. Urquizu (2000: 33-34).

¹⁴ XIV-XVI arteko kantu historiko horietaz ikus, adibidez, P. Urquizu (2000: 109-119).

bildutako kantuetatik eta buka XX. mendean Antonio Zabalak egin dituen bertso bilketetan.

Nolanahi ere, poesia hauek idatziz jaso arren, normalean, jatorriz ahoz erabiltzeko sortu ziren (salbuespena XIX. mendetiko bertso-paperak izan litezke). Hein horretan kantu eta ahozko herri legendak, ez lirateke historiografia, geroago haiek idatziz jartzea ekintza historiografikotzat har badezakegu ere. Erdi Aroa amaitzean bazirudien euskarazko kultura eta erdarazkoa bakoitza bere bidetik zihoazela, bata soilik ahoz eta bestea maila idatzian ere garatuz. Adibidez, bando-gerrek erdaraz Lope Gartzia Salazarren kronika modukoak eman bazituzten, aldiz, euskaraz ahozko kantuak besterik ez. Euskaldun kultura ez zen maila idatzira heltzen. Eta jakina, idatzirik gabe ez dago historiarik. Eta hori izan da, hain zuzen, euskaldunen gainean mendetan zehar mantendu den topiko ohikoenetako bat: hizkuntza berezi bat, ahozko kultura bat eta beste hainbat usadio eta ezaugarri izan arren, euskaldunak idatzirik gabeko eta beraz historiarik gabeko herrizat hartu izan dira.

2. Nafarroa Beherean euskarazko narratiba idatzia abiatu (XVI)

2. 1. Etxepare: euskarazko narratibaren hasiera

Aro Berriaren hasieran, inprentaren agerpenarekin eta Ernazimendu giroan herri hizkuntzak birbaloratzearekin, gauzak aldatzen hasi ziren. Bernard Etxepare Nafarroa Behereko apaizak, 1545 urtean *Linguae Vasconum Primitiae* 'Euskaldunen hizkuntzaren hasikinak' argitaratu zuen. Dakigunetik hau da euskaraz idatziriko aurreneko liburua. Eta historia idazkiarekin hasten bada, esan dezakegu Etxeparerekin euskaldunak (batzuk behintzat), euskaldun gisa, definitiboki sartu zirela historian. Alta, gure gaia euskarazko historiografia da. Izaera historiografikoa ote du Etxepareren testuak? Printzipioz ez. Liburua poema multzo bat da, erlijio, maitasun eta beste gai batzuez diharduena. Gero, bigarren maila batean, iraganeko daturen batzuk (historikoak) ere jasotzen ditu. Hala, poema autobiografiko batean, egilea, Etxepare, behinola gartzelan egon zela aipatzen da, erregeren aurka aritu izanaz bidegabeki salatuz. Erreferentzia xume hori, jakina, ez da aski Etxepareren liburua historia lantzat hartzeko.

Obra beraren planteamendu orokorrak, baina, zerikusi zuzena du gure ikergaiarekin. Esan dugu historia idazkiarekin hasten dela. Eta Etxepareren kasuan, euskarazko aurreneko liburua argitaratzean, abiapuntu horretaz kontziente zela ematen du. Badirudi bazekiela euskaraz pentsaturiko narratibari, eta beraz inplizituki euskal ikuspegitik egindako historiari hasiera ematen ari zela. Euskalduna, erdarazko testuetako aktore pasibo paperetik atera, eta, bere testu propioen protagonista bihurtu nahi zuela. Puntu honetan Manex Goihenetxek Iparraldeko historiografiaren gainean egindako lan bikaina segitzen dugu.¹⁵

Goihenetxek dioen legez, XVI. mendetik euskara kultur hizkuntza bihurtzeko saioa soma daiteke. Etxepareren hitzaurrean salaketa argia egiten zen: euskal jatorrikoen artean "sciencia gucietan lettratu handiric" bazen ere (pentsa, Alcalatik

¹⁵ Atal honetan aipatuko ditugun auziak Goihenetxek lantzen ditu (1993: 47-51).

Lovainara, Jean eta Henri Sponde, Martin Barcos, Duvergier Haurane edo Joanes Uharte Donibanekoa modukoak agertu ziren), "batere ez[t]a assayatu bere lengoage propriaren favoretan". Eta euskaraz ez idaztearren mintzaira hau kultur hizkuntzen kontzertutik kanpo geratzen ari zen ("causa honegatic guelditzen da abaturic eceyn reputacione vague eta berce nacione oroc uste dute ecin deusere scriba dayteyela lengoage hartan nola berce oroc baitute scribatzen beryan"). Etxeparek euskara beste hizkuntzan mailan ikusi nahi zuen; euskaldunak euskaldun gisa munduaren aurrean harrotasunez ager zitezela ("heuscara ialgi adi mundura", "heuscaldun den guizon oroc alcha beça buruya / Eci huyen lengoagia içanenda floria", ...). Finean, eta egungo hitzekin esanez, euskaldunentzako autoerreferentzialtasun bat sortzen ari zen, euskarazko narratiba bat hasten, "idazkerarik eta historiarik gabeko euskalduna"-ren topikoa gainditzen. Ez da euskarazko historiografiaren hasiera, baina bai euskarazko historiografia abiatzeko beharrezkoa den hizkuntza idatziaren sorburua eta norberetasun kontzientziaren abiapuntua.

2. 2. Leizarraga: kontenporaneista, protestante, euskaltzale eta nafarra

Goihenetxerekin segituz, Etxepareren bide beretik letorke Joanes Leizarraga kalbinista, sortzez lapurtarra baina Nafarroa Beherean ezarria (1506?-1601?). Leizarragak ez zuen historiografia lanik idatzi, baizik Testamentu Berria euskaratu (1571 urtean argitaratuz). Baina obra horren hitzaurrean ikus daitekeenez, bere pentsaera irekita zegoen arlo sozialeko gogoetara, arlo instituzionaletako auzietara, eta adi bere garaiko eta herrialdeko gertakarietara. Goihenetxeren hitzetan, Leizarraga, bere moduara, kontenporaneista bat zen. Bere garaiaz gogoeta egin eta ekinbide bat proposatzen zuen. Hola zioen Testamentu Berriko hitzaurrean:

Gucizco andre noble ioanna Albrete Naffarroaco Reguina Bearnoco Andre guehien &c, denari (...) Huneçaz testimoniage ekar ahal dieçaquede prinzipalqui cargu hunen hartzera incitatu ukan nautenec. Eta dena den beçala erran deçadançat, Çure verthute handiac, Andrea, eta principalqui nic orain aippatu ditudanac, bayeta orduan çure Loctenent general Agramondeco launaren ezhortatione handiac, eta Belçunceco eta Meharaineco launen eta cenbeit berce ene adisquideren sollicitatze ardurazcoac (...) Alabaina segur içanez ecen Heuscaldunac berce natione gucien artean ezgarela hain basa, non gure lengoagez ecin eçagut eta lauda deçagun gure lainco launa (...) eta hunetacotz çu Andrea, hunez cerbitzaturen cinadela trompettabaten ançora, ceinez laincoac deitzen baitzaitu hala çure Naffarroaco resuman ere Satani guerla eguitera (...)¹⁶

Goihenetxeren arabera, hitzaurre horrek, hastapen gisa, identitate nazional aldi berean euskaldun eta nafar baten hazia izan zezakeen¹⁷. Batetik, Nafarroa Garaia galdu eta mende erdira idatzitako testu honetan, Satan esatean, akaso Gaztela katoliko eta usurpatzaileari egiten zitzaion erreferentzia, haren aurkako gerra proposatuz; eta beraz nafartasun militante bat erakutsiz. Ala, beharbada, Nafarroa Beherean kalbinismoaren aurka zeuden bertako zenbait jauntxo katolikoz ari zen, edozein kasutan inplizituko nafartasun eredu protestantea aldarrikatuz. Bestetik, Leizarragak "Heuscaldunac berce natione gucien artean ezgarela hain basa" esatean bere burua euskaldun gisa agertu eta euskaldungoak egokitze kultural bat egin beharra (idazkerara heltzea) eskatzen zegoen, atzean ez geratzeko. Leizarragak kontzientzia bide zuen, maila idatzira igaro ezean, herri bat ahozko tradizioekin eta

¹⁶ Leizarraga (1990: 249-253).

¹⁷ Hazia diogu, zeren XVI. mendean ez zeuden identitate propioki nazionalak, egungo zentzuan. Orduko protoidentitate hark (protestante, nafar eta euskaldunak) Aro Berri osoan iraun izan balu, orduan bai, XIX. mendera heltzean akaso posible izango zen egiazko identitate nazional bilakatzea.

usadioekin soilik, ez zela gainerako nazio modernoan mailan geratzen, baizik azpirago, basati mailan. Hortik euskal kalbinistek testu idatziei garrantzia handia ematea. Hola, Leizarragak, Testamentu Berriaz gain *ABC edo Christinoen instructionea* lana idatzi zuen, euskaldunak eta bereziki gazteak alfabetatzeko asmoz: "Berce natione guciek, ceinek bere lengoagean beçala, Heuscaldunac-ere berean duençat, certain iracurtzen ikas ahal deçan"¹⁸.

Autore hau, bada, itzultzaile soila baino gehiago zen. Humanista honek bere garaiko gertakariez idazten zuen, narratiba bat eta historiaren irakurketa berri bat abiatuz. Eta ez inizatiba pertsonal soil gisa, baizik inspirazio kolektiboko obra moduan. Agramont, Beltzuntze, Meharin eta "bertze ene adisquide" batzuek "exhortatu" izanak erakusten du Nafarroa Beherean, beste hainbat lekutan bezala, humanismoak eta erreforma erlijiosoak bat egiten zutela erro sozio-kultural jakin batekin, euskalduna edo euskaltzalea kasu honetan, erret ofizialetan, gorteetan eta gazteluzainetan gorpuztua.¹⁹ Talde sozial honek, erreferentziatzen Nafarroa (Beherea), euskalduntasuna eta kalbinismoa hartuta, narratiba bat, idazketa bat, eta historia bat sortzeko ahalegina egin zuen.

Izan ere, Goiheretxek dioskunez, Ernazimenduan, herri hizkuntzek, monarkia eta erakunde batzuekin aliatu egin zuten beren kultur garapena, historia, geografia eta linguistika biltzen zituen prozesu bat hasiz (akademien, unibertsitateen, gramatikarien, eta erakundeen bidez). Hau da, kultura jasoa —tartean historiografia— *produktzio gune sozial* jakinei loturik eta haien zerbitzuan garatzen zen. Zoritxarrez, euskarak ez zuen hainbesteko laguntzarik izan. Ez akademiarik, ez unibertsitaterik, ez printzeen ohiko egoitza zen Gortetik zegoen Nafarroa Beherean. Euskal Herria kulturalki marginala zen. Nolanahi ere, posible zen euskal erakundeek, edo bertako agintariek, goren mailakoak izan ez arren, artisten mezenas gisa jardutea, idazkeraren sorreran laguntzea, historia baten garapenean, diskurtso eta pentsaera espezifikoki euskaldun baten agerreran, bereziki kontuan izanik Leizarragak aipatzen duela exhortazioak izan zituela tokiko hainbat jaunengandik. Eta testuinguru horretan koka daiteke Leizarragaren obraren sorrera, eta maila apalagoan baita Etxeparerena ere (Bernard Lehete erregeren abokatu nobleak babestua).

Alta, euskarazko kulturak izan zituen babes horiek urriegiak izan ziren. Errege-erreginak, Europa osoan kultur sorkuntzaren gunea markatzen eta babesten zutenak, sekula ez ziren Euskal Herrian kokatu. Nafarroako errege-erreginen Gortea, adibidez, Biarnon zegoen (eta bertan biarnesezko literatura sustatu zuten). Historiografikoki ere, nafar monarkia hark, bere interes geopolitikoaren eta erreferentzia kultural nagusien arabera produktioa bultzatu zuen; eta Nafarroa Behereko euskaldun protestanteen proiektua ez zen nagusi. Nafar errege-erreginen historiografia batik bat biarnes kronistek idatzi zuten, dinastian oinarrituz (ez herrialdean) eta frantsesez. Gainera Nafarroako erregea, laster katoliko eta Frantziako errege bihurtu zen, azken erresuma hau izanik aurrerantzean monarkaren eta bere kronisten erdigune. Leizarragak euskalduntasunaren, kalbinismoaren eta nafartasunaren inguruan abiatu nahi zuen narratiba, kontraerreforma katolikoak,

¹⁸ Leizarraga (1990: 1393).

¹⁹ Goyhenetxek Leizarragaren atzean ikusten duen obra kolektibo izaera, ikerketa berriak berretsi dute, non argi ikusten den nafar errege-erreginen bultzadaz egin zirela herri hizkuntzetarako itzulpenak (ikus P. Urquizu 2000: 142-144, bertan erreferentzia gehiago aurkituko dira)

erregeren zerbitzuko historiografia nafar-biarnesak eta frantses kultur ereduen hegemoniak desegin zuten. Hortaz euskarazko lehen narratiba saio horrek porrot egin zuen.²⁰

3. Noble kantabriar, Katoliko fin eta Monarkia handiei leial (XVI-XVIII)

3. 1. Hegoaldeko apologistak erdaraz, Iparraldeko humanistak euskaraz

Leizarragak Testamentu Berria argitaratzen zuen urte berean, 1571an, beste euskaldun batek, Esteban Garibai gipuzkoarrak (1533-1599), bere *Compendio Historial de España* liburua atera zuen. Bertan, Leizarragak idatzi zuenaz bestelako narratiba historiko bat proposatzen zen, arrakasta askoz handiagoa izango zuena. Garibairen narratiba ez zen espreski euskaldunentzat idatzia. Narratiba hori Hispaniar Monarkia osoan pentsatuz eta gaztelaniaz idatzi zen. Izan ere, Garibai Filipe II. Gaztelako erregeren kronista ofiziala zen, eta haren erreinu eta printzerri penintsular guztien historia idatzi zuen. *Compendio Historial* obran, euskaldunak eta beren historia Monarkia haren baitan kokatzen ziren, modu berezi eta pribilegiatuan, bai, baina ez era zentral batean. Ez zen euskaldunek euskaldunei zuzenduriko narratiba, Iberiar Penintsulako gainerako herriekin konpartitu nahi zuten narratiba baino.

Narratiba hartan, euskarak bazuen leku bat. Garibaik euskarazko zenbait kantu idatziz jaso zituen (bando-gerretakoak, etab.), ahozko memoriari finkotasun historiografikoa emanez. Maila xume horretan euskarazko historiografian lekutxo bat aitor dakioke Garibairi. Baina, oro har, Garibairen xedea ez zen euskarazko narratiba historiografiko bat abiatzea. Euskara, gai gisa gaztelaniazko diskurtso espainiarrean txertatzen zuen, euskaldunen estatus berezia Monarkiaren baitan justifikatzeko xedez. Euskara, erromatar aurreko hizkuntza izanik, Espainia osoko jatorrizko mintzairatzat jo zuen Garibaik, eta Iberiar Penintsulako aurreneko populatzaileak, hots, Tubal (Noeren iloba) biblikoak ekarri zuela seinatu. Gainera, hizkuntza mantentzeak, euskaldunak atzeritarrekin sekula ez zirela nahastu eta kanpotarrek inoiz ez zituztela konkistatu frogatuko zukeen. Hortik, euskaldunak kantabriarrek berdintzea, erromatarrentzat ia menderagaitza izan zen Iberiar Penintsularen iparraldeko leinu harekin. Gainera euskaldunak Tubalen ondorengoak eta nahasketarik ezaz odol garbikoak izanik (adibidez, musulmanekin nahastu gabeak), beste ezein espainiar baino kristau zaharragoak eta katoliko finagoak izango ziren. Etorki miresgarri horrek guztiak (jatorrizko espainiarrak, konkistatu gabeak, odol garbikoak, katoliko finak) euskaldunen berezko noblezia justifikatzen zuen, baita euskal herrialdeen Foruak eta pribilegioak ere. Ez zen hainbeste euskaldunen "barne-kontsumorako" diskurtso bat, baizik Espainiara begira egina, monarkiaren baitan abantailaz kokatzeko sortua.

Garibairen bide beretik, eta haren tesiak garatuz, beste euskal idazle batzuk euskararen eta euskaldunen inguruko apologiak idatzi zituzten: Andres Poza bizkaitarrak (*De la antigua lengua*, 1587), Baltasar Etxabe gipuzkoarrak (*Discursos de la antigüedad de la lengua cántabra vascongada*, 1607), etab. Baziren euskal foru herrialde bakarrean zentratutako historia lanak ere, baina elementu tubalista-

²⁰ Nafar errege-erreginen historiografia frantses-biarnesaz, eta euskarazko saio protestantearen arazoez ikus Goyhenetche (1993: 47-67).

kantabrista berberak sartzen zituztenak, adibidez, Juan Martinez Zaldibiaren *Suma de cosas cantábricas y guipuzcoanas* (1571). Erdarazko lan hauetan, ez zen arraroa euskarazko kantu historikoak tartekatzea, baita inoiz balada apokrifoak sartzea ere. Esate baterako, Garcia Fernandez Cachopinek eta Juan Iñiguez Ibarguenek elkarlanean idatzitako *Crónica General Española y Sumaria de la Casa Vizcaina* obran (1588), Leloren kantu faltsua agertu zuten, euskaldunen eta erromatarren arteko gerrak kontatzen zituena. Hala, XVI. mende amaieratik euskaldunen gaineko ikuspegi historiko berri bat agertu zen, Leizarragak proposatzen zuenetik arras desberdina. Nafarroa, protestantismoa eta euskalduntasuna ardatz zituen euskarazko narratibaren lekuan, Espainia, katolizismoa eta jatorrizko euskaldun menderagaitzen noblezia ardatz zituen gaztelaniarazko kontakizuna planteatzen zen.²¹

Euskalduntasunaren gaineko erdarazko narratiba hauek sortu zuten kritikarik: "Burlatzen naiz Garibayez, / bay halaber Echavez, / Cenak mintzatu baitire / Erdaraz Escaldunetz. / Ecen cirenaz gueroztik, / Escaldunac hec biac, / Escaraz behar cituzten / Eguin bere historiac." Horra, euskalduntasun diskurtsoa euskaraz gauzatzeko aldarrikapena. Euskarazko narratiba eskari bat, eta prezeski historia lanak euskaraz egiteko eskari bat. Egilea Joan Klaberia lapurtar apaiza zen, 1636ko liburu baten hitzaurrean.²² Apaiz hau, 'Sarako Eskola' deitu den taldeko kidea zen. Lapurdiko talde honek, euskarazko produkzio oparoa bultzatu zuen. Izan ere, Ipar Euskal Herrian, Hegoaldean ez bezala, euskarazko narratibak idazteko asmoz segitzen zen. Sarako eskolakoak, itxura batean Leizarragaren bidea jarraitzen zuten, hark bezala euskarazko narratiba bat idatzi nahi baitzuten. Eta ildo horretan, Joxe Azurmendi ikertzaileak, Hegoaldeko apologistak (Garibai, Poza, Etxabe, ...) eta Iparraldeko euskal idazle humanistak (Sarako Eskolakoak eta haien ildokoak) bereizi ditu. Lehenek euskararen gaineko erdarazko narratiba zuten; bigarrenek euskarazko narratiba.²³ Gure gaiari dagokion heinean bereizketa baliagarria da, euskarazko historiografiaren aurrekariak humanisten multzoan baitaude, beren euskarazko narratibetan. Idatzi ote zuten Sarako eskolakoek, Klaberiak eskatzen zuen moduan euskarazko narratiba historikorik? Propioki ez. Ez behintzat Garibairen edo Martinez Zaldibiakoaren gisara historian zentratutako idazlanik (kronika edo gisakorik). Hala ere, tarteka, bai agertu zituzten ikuspegi historiko batzuk.

3. 2. Historia hurbila: katoliko fin eta frantses monarkiar leial

Euskarazko narratiba bat sortzeko asmoan Leizarragaren oinordekoak izan arren, narratiba horren edukiei dagokionez, arras bestelako ikuspegia azaltzen zuten XVII. mendeko Iparraldeko euskaldunek. Hemen berriro ere Manex Goihenetxeri segitzen diogu. Iparraldeko euskarazko narratibetan, historiaren bi erreferentzia azalduko zaizkigu, bata historia hurbilarena, eta bestea iragan urrunenetik datorren historiarena. Nafarroako monarkiaren inguruko narratibak desagertu egin ziren; bai Leizarragak nahi zuen euskarazkoa, eta baita nafar dinastiaren kronista biarnesena ere. XVII. mende hasieran Nafarroa Beherea Frantziari lotua geratu zen, eta

²¹ Goyhenetxek ez du Garibaiz eta Hegoaldeko euskal historialarien auzia lantzen. Hauei buruz, ikus Castro Álava (1969), Mañaricúa (1971: 69-269), Caro Baroja (1972), Estornés Lasa (1985: 426-429), López Atxurra (1989: 14-16), Juaristi (1993) eta Juaristi (1998: 48-58). Euskarazko kantu sasihistorikoez ikus P. Urquizu (2000: 27, 48-49), bertan bibliografia kritiko gehiago aurkituko da balada apokrifo horien inguruan.

²² Klaberiarren bertsoak Etxeberri Ziburukoaren *Elizara erabiltzeko liburua*-n agertu ziren, apologistei alternatiba zen eredu bat erakutsiz (cf. Intxausti, 1990: 76).

²³ Cf. J. Azurmendi (1992: 321-329, 443-467).

Iparralde osoan frantses errege berak agintzen zuen. Protestantismoa ere garaitua izan zen eta Kontraerreforma katolikoa ezarria. Hala, XVII. mendeko euskaldunak testuinguru horretara moldaturik aurkitzen ditugu. Axularren 1645eko *Guero* obra ezagunaren hitzaurrean, adibidez, Bertrand Etxaus Baionako apezpiku izanari egindako eskaintzan, zera esaten zaio:

Çu içan çara Echaus, mendi Pyrinioetan, Alduideco hegaletan, bethiere centinela, eta beguiraille beçala, iratçarriric dagoen iauregui eta gaztelu handi, eder, noble hartaco seme. Hango Bizcondeac eta seme guztiac içatu dira bethi ere, egundaiñoz guero, erreguez emplegatuac, estimatuac, fin eta leyal frogatuac. Eta bai eguiazco fedearen eta leguearen deffendatçaille eta aitçinatçaille buruçaguiac ere.²⁴

Goihenetxeren ikerketaren arabera, Etxaus familia, hamarkada batzuk lehenago protestante izan zen susmoa dago. Baina Axularren testuan ustezko iragan hurbil horren alderantzizko historia kontatzen da. Etxaustarrak beti izan ei dira katoliko finak eta egiazko fedearen defendatzaile eta aitzinatzaileetan buruzagiak. Frantziako erregearen zerbitzuan ere leial enplegatu dira. Ikusten denez, Leizarragaren garaiko nafar monarkiarekiko atxikimendua eta ikuspegi protestanteak atzean geratu dira. Iparraldeko euskarazko narratiba berrian historia hurbila Kontraerreformako Elizaren alde eta Frantziako erregeri leial azaltzen da. Eta Sarako lapurtar eskolakoen artean ez ezik Iparralde osoan, ikuspegi historiko hori agertzen zaigu. Adibidez, Zuberoako Ivan Tartasek, bere *Onsa hilceco bidia* obraren hitzaurrean, hola eskaintzen zion liburua Valentin de Domesaing zuberotar noblearen ondorengo bati:

"Ezta hil oraino Valentin de Domesaing, de Moneins, laun handy, Capitain çuhur, coraios haren memoria actione ederric, eta sainduric egundu harc ere, Charles Françiaco erregue içen hartaco bederatçu garrenaren pian, eliča saindiaren, bere resumaren, bere erreguiaren, bere herriaren alde eta favoretan, eresiaren, eta huguenauten [protestanteen] contra"²⁵

Testu honetan 1569 urtean Nafarroako erregina Joana Albretekoaren eta bere politika protestantearen kontra borrokatu ziren euskaldun noble familiei egiten zaio erreferentzia. Euskarazko narratiba berrietako ikuspegi historikoa Leizarragaren aurkako bandoan kokatzen da: ardatzak nafar monarkia eta protestantismoa barik Frantziako monarkia eta fede katolikoa dira. Ildo horretan, gure ustez, Iparraldeko humanista euskaltzaleen eta Hegoaldeko apologisten diskurtsoan erabateko paralelismoa dago: biak ere katoliko zintzo eta monarkia handi banari leial ageri dira (batzuk Espainietakoari, besteak Frantziakoari).

Hala ere, hizkuntzaren auzian begibistako desberdintasuna ageri da, Ipar Euskal Herrian euskarazko narratiba abiatu baitzen eta Hegoaldean ez. Zergatik? Beñat Oiharzabal hizkuntzalariak, ikerketa zorrotz batean, asimetria hau ulertzeko gakoak eskaini ditu²⁶: Gaztelako monarkian, eta haren orbitapean geratu ziren Hegoaldeko euskal herrialdeetan, gaztelania Erdi Arotik ari zen boterearen, zuzenbidearen, hezkuntzaren eta kulturaren hizkuntza bihurtzen. Eta Kontraerreforma heltzean gaztelania maila idatzian guztiz finkaturik zegoen, euskara ez izanik alternatiba. Aldiz Iparraldean, Aro Berriaren hasieran, frantsesa ez zen hain indartsua: jakintzaren hizkuntza latina zen, euskaraz bazegoen idatzizko tradizio txo

²⁴ Axular (1988: 6).

²⁵ Tartas (1995: 26). Honetaz iruzkina in Goyhenetche (1993: 71).

²⁶ Cf. B. Oyharçabal (2001a, 2001b).

bat (Etxepare eta Leizarraga) eta zuzenbidean okzitaniera (Lapurdin eta Zuberoan) edo are gaztelania (Nafarroa Beherean) erabili izan ziren. Frantsesa zuzenbidearen eta administrazioaren hizkuntza berri gisa ari zen sartzeko, baina oraindik oso jende gutxi zekien eta denbora behar zuen nagusitzeko. Testuinguru horretan, XVII. mendean, euskara izanik Iparraldeko herritar gehienek ohiko hizkuntza, Kontraerreformako Frantzia katolikoak (Bertrand Etxaus Baionako apezpikua ordezkari zuela) "egiazko fedea" eraginkorki sustatu nahian euskarazko erlijio liburuak argitaratzea onetsi zuen (zalantza batzuk gora-behera). Hala sortu ziren lapurtar eta zuberotar idazleak, zeinak historiaren ulerkera katoliko eta erregezalea agertu zuten, non Frantzia euskara errespetatzen zuen monarkia eleanitz gisa ageri zen (horixe adierazten dute Etxeberri Ziburukoaren 1627ko bertso batzuek: "Eçen Errefrauc dio Erregueen ohorea / Dela, hañitz mihitaco sujetac içatea" eta "Erregueac behar ditu defendatu gendeac, / Hizcuntça batecoac hain vngui nola berçeac."²⁷).

3. 3. Historia sakona: Tubalismoa, kantabrisma, euskaldun noblezia

Historia hurbilaren aipuez gain, baziren Iparraldeko euskal testuetan epe historiko luzeagoen, "sakonagoen" erreferentziak ere. Hala, Axularrek euskarari buruz zera aipatzen zuen: "badirudi ecen bertce hitzcuntça eta lengoaya comun guztiac bata bertcearequin nahasiac direla, Baiña euscara bere lehenbico hastean eta garbitasunean dagoela."²⁸ Eta Etxausi eskainitako hitzaurrean esaten zenez: "Çu içan çara, eta içanen çara, euscaldunen ohorea, habea, iabea, sostengua eta *cantabres fina, naturala eta eguiazcoa*"²⁹ [gure etzana]; eta aurrerago: "eztuçu çuc ere ceure arraçaz uccatu, etçara ceure leiñutic eta ethorquitic hastandu, bereci eta ez aldaratu."³⁰

Esaldi xume horietan, Hegoaldeko euskal apologisten ideiak laburturik errepikatzen ziren. Hasteko, euskara hizkuntza nahasgabea, bere lehenbiziko garbitasunean mantentzen zela zioen Axularrek, iraganeko jatorri sakonei erreferentzia eginez. Ildo berean, uneko euskaldunak behinolako kantabriarrekin identifikatzen zituen. Gainera Etxaus bezalako euskaldun onak, kantabres finak, bere etorkiaren, bere arrazaren eta bere leinuaren ezaugarriei eusten zion denboran zehar. Goihenetxek dioen bezala, ikuspegi horretan garai historikoen bilakaera desagertu eta euskararen eta euskaldunen arketipo bat sortzen zen, Tubalen garaitik aldagaitza³¹. Axularrek ez zuen auzi hau gehiago landu, baina argi dago inplizituki diskurtso historiko kantabristarekin bat egiten zuela. Eta Iparraldean, laster ikusiko dugunez, ez zen bakarra izan. Hortaz pentsa daiteke Iparraldeko euskaltzaleek, halanola Klaberiak bere bertsoekin, Hegoaldeko apologistak kritikatzeko, euskalduntasuna erdaraz adierazteagatik egiten zutela, ez euskalduntasun hori kantabrisma gisa ulertzeagatik. Eta zentzu horretan, apologista vs. humanista bereizketa, ez legoke oso justifikaturik batzuen eta besteen diskurtsoen edukiei begiratuta, ezpabeze batzuk erdaraz eta Espainiari begira ziharduten heinean eta bestek euskaraz eta espreski euskaldunentzat narratiba bat sortu nahian. Hortaz, euskal idazle guztiak politikoki monarkia handi banatan eta antzeko diskurtsoekin

²⁷ Etxeberri Ziburukoa, *Manual devotioezcoa*, (B. Oyharçabal-i jaso, 2001a: 274).

²⁸ Axular (1988: 20).

²⁹ Axular (1988: 5-6)

³⁰ Axular (1988: 7).

³¹ J. Goyhenetche (1993: 72-73).

txertatzen baziren ere, Iparraldekoek, narratiba autonomo bat (behintzat linguistikoki) garatu zuten, euskaldunei espreski zuzendua.

Diskurtso kantabrista, Hegoalde eta Iparralde, Euskal Herri osoan azaltzen zaigu. Eta XVI. mende bukaeratik XIX. menderaino erabat nagusi izan zen. Tarte horretan, historia kantabrista kritikatu zuen euskaldun bakarra Arnaud Oihenart zuberotarra izan zen, bere latinezko *Notitia Utrisque Vasconiae* (1638) obra zorrotz eta bikainarekin³². Latinez idaztea adierazgarria da, erakusten baitu latina zela garaian nazioarteko hizkuntza, eta gainera Iparraldean oraindik XVII. mende erdialdera frantsesak baino kultur prestigio handiagoa zuela³³. Oihenartek, agirietan oinarrituz, Baskonia osoaren (Euskal Herriak eta Akitaniak osatua) historia idatzi zuen, tubalismo-kantabrista baztertzuz. Euskaraz propioki historia lanik idatzi ez arren bere gaztaroa neurtitzetan kontatu zuen. Oihenarten saioa gora behera, historia kantabrista, euskal noblezia eta kaparetasuna legitimatzeko zituen inplikazioekin, garrantzitsuegia zen kritika batzuegatik desagertzeko, eta nagusi izaten segitu zuen hurrengo bi mendeetan. Ikuspegi kantabristari sinesgarritasuna ematen zion oinarri nagusia, agiri historikoak barik euskararen existentzia zen. Jatorria erromatar garai aurrean zuen berbeta mintzatzen segitzeak, euskaldunen izate zaharra eta iraupen aldagaitza justifikatzen zuten. Diskurtso horretan, Goihenetxek dioten legez, euskarak historia jaten zuen: erudizioa eta zientzia historikoen metodoak erabili barik (iraganeko agirien azterketa), hizkuntzalaritzaren ildotik jotzen zen gehien bat (euskararen barne perfektzioa deskribatuz, Espainian zehar barreiatuak zeuden ustezko euskal toponimoak analizatuz...). Historia (eta aldaketa) baino gehiago, *metahistori*, edo Unamunoren terminua erabiliz, *intraistoria* (aldaigaitza) planteatzen zen.

Euskaraz, mediku bat, Joanes Etxeberri 'Sarakoa' (1668-1749) izan zen diskurtso hau euskaraz gehien landu zuena. Etxeberri, Sarako Eskola baino geroagokoa bazen ere, hein handiz, haren jarraitzailetzat har daiteke (adierazgarriro, berak Axular aitortzen zuen maisutzat). Izan ere lapurtar euskaltzale honek, lehenagokoe bezala, euskarazko narratiba bat landu nahi izan zuen, hizkuntza hau hainbat arlo formal eta idatzitara hedatuz eta gainerako kultur hizkuntzen pare erabiliz. Hala, *Laburdiri escuararen hatsapenac* lanean (1710 inguruan idatzia), euskararen jatorri historikoen gaineko diskurtsoak bildu zituen, euskaraz eta latinez (zutabe paraleloetan). Erromatar eta greziar historia kontuak era landu zituen, baina batik bat euskal historia urrunaz aritu zen. Liburuaren lehen zatia, iragan urrunaz ziharduen hura, galdua bada ere, haren atalburuak gorde dira; eta titulu horiek argi erakusten digute historiaren ikuspegi kantabrista-tubalista zerabilela: "Tubal cen lapheten bortzgarren semea, eta Noeren illobassoa", "Cein partetaric Tubal sarthu cen Espainiarat eta non eguin çuen bere lehenbico egoitça", "Tubalen hitzcuntça ala Escuara centz, ala bertce hitzcuntzaric", "Escuara hitzcuntça çaharra [...] noblea, eta bertce hitzcuntcetarc ethorquiric gabecoa da", "Cantabria icen hau nondic heldu den", ...³⁴ Beraz Etxeberri lapurtarrak erdarazko apologien eduki beretsua azaltzen zuen. Eta hein horretan ez bazen originaleria izan, mito kantabristak euskaraz garatzean esan daiteke aurreneko euskarazko historia lana idatzi zuela, aurreneko narratiba historikoa euskaraz, Klaberiak bere bertsoan eskatzen zuen huraxe; beti

³² Oihenarti buruz ikus Goyhenetche (1993: 74-94).

³³ Ikus Oyharçabal (2001a: 243).

³⁴ Etxeberri (1998: 297) eta horretaz iruzkina in Goyhenetche (1993: 73-74).

ere, diskurtso kantabrista hauek historia generokotzat har daitezkeen heinean, esan dugunez nahiko atenporalak eta beraz historikotasun gutxikoak baitziren.

Nolanahi ere, *Escuararen hatsapenac* ez zen argitaratzera heldu. Zergatik? Hegoaldean eta gaztelaniaz, lan apologistek erabilpen praktiko zuzena zuten bitartean (foru herrialdeen eta bertako biztanleen estatus berezia legitimatzea), pentsa daiteke Ipar Euskal Herrian ez zela beste horrenbeste gertatzen (hango euskaldun guztiak ez ziren Frantzia nobletzat hartzen, eta hala izan balitz ziurrenik frantsesez idatziko zituzketen beren apologiak). Jakina, gerta zitekeen "kanporako" ez ezik, euskaldun beraiantzat ere, barne kontsumorako narratiba historiko propio bat izateko idaztea. Hori zen, hain zuzen, Etxeberri 'Sarakoak' egin nahi izan zuena. Baina ekimen individual hark ez zuen aurrera egin, ziurrenik proiektua bultzatzen ez zuten babesleak faltagatik. Etxeberri, laguntza hori Lapurdiko Biltzarrean bilatu zuen. Hori bihurtu zitekeen bere produkzioaren gune sozial babeslea. Berak egindako beste obra batzuetarako ere, halanola euskara-latin-frantses-gaztelania hiztegi baterako eta latina euskaratik ikasteko metodo baterako, Lapurdiko Biltzarrera jo zuen, baina kasu guztietan arrakastarik gabe.³⁵ (Aurreko mendean, Nafarroa Behereko Estatu Orokorretan eta Gipuzkoako Batzar Nagusietan, euskarazko beste liburu batzuk argitaratzeko gisa bereko laguntza ukapenak gertatu ziren)³⁶. Beñat Oiharzabalen ikerketak erakusten duenez, XVII. mendearen erdialdetik aurrera, frantsesa kultur hizkuntza gisa gero eta gehiago sartu zen Iparraldeko klase ertainen artean (Hegoaldean gaztelaniaren hegemonia bere hartan mantentzen zelarik)³⁷. Hortaz, euskal erakunde publikoek, Iparraldekoek zein Hegoaldekoek, eliteen esku egonik, ez zuten euskaraz idatzitako kultur produkzioa sustatzeko interesik agertu, auzi horietarako erdara nahiago baitzuten. Eta, hola, euskarazko historiografia, eta oro har euskara idatzi oro, produkzio gune sozial laiko gabe geratu zen Antzinako Erregimenean.

Antzinako Erregimenean, euskaldunen barne kontsumorako idazkiak babestu zituen erakunde bakarra Eliza izan zen. Irten ote zen Elizatik historia generoaren baitan sailka dezakegun euskarazko libururik?

3. 4. Historia erlijiosoak: santuen bizitzak, historia biblikoa, pastoralak

Manex Goihenetxek erakutsi duenez, Ipar Euskal Herrian, XVI. mendetik Frantses Iraultzara arte, liburu gehiago argitaratu ziren euskaraz frantsesez baino (90 euskaraz, 73 frantsesez eta 9 beste hizkuntzatan). Baina euskarazko liburu produkzioa, ia osotara gai erlijiosoen ingurukoa zen (90 liburutik 83), frantsesez orotariko gaiak lantzen ziren bitartean (literatura, zientziak, testu juridikoak, historia lanak, ...). Epealdi horretan, Manex Goihenetxeren arabera, euskaraz ez zen propioki historia generoko lanik argitaratu (ikusitako ditugun zeharkako historia aipamentxoak, eta eskuizkribu mailan geratu zen Etxeberri Sarakoaren testua albo batera utzita).³⁸ Hego Euskal Herrirako, gisa bereko inbentario zehatzik ezagutzen ez badugu ere, dudarik gabe, hemen ere, XVI-XVIII. mendeen artean, euskarazko argitalpen praktikoki guztiak erlijio arlokoak izan ziren. Kontraerreformako Eliza katolikoak, protestantismoaren mehatxua ikusi ostean, serioago hartu zuen herritarren

³⁵ Etxeberri Sarakoaz ikus Julio Urkixoren hitzaurrea in Etxeberri (1998: XI-LXXX).

³⁶ Cf. J. Azurmendi (1992: 390-391).

³⁷ Cf. Oyharçabal (2001a: 242-263).

³⁸ Cf. Goyhenetche (1993: 44-46).

hezkuntza erlijiosoa. Hala XVI. mendearen erdialdetik Elizak ebangelizazio eta katekizazio kanpaina sendoak bultzatu zituen, ordena erlijiosoan laguntzaz nekazari munduko txokorik baztertuetaraino iritsi zirenak. Eta herritar asko euskaldun elebakarrak zirenez, haiek hezteko euskarara jo zen, euskarazko hainbat dotrina eta katixima idatziz (gehiago Iparraldean Hegoaldean baino). Elizak, erakunde gisa, euskara interes instrumental soilez erabili zuen bada. Baina baziren apaiz idazle batzuk euskaltzale zirenak aldi beran, hots erlijio xedearekin batera euskara maila idatzian garatu nahi izan zutenak. Hor koka daitezke adibidez Sarako Eskolakoak.³⁹

Lapurdiko eliztar hauek, Leizarragaren saio kalbinista frustratuaren ostean, euskarazko narratiba berri bat abiatu eta garatu bazuten ere, ez zen historia beren gai behinena izan. Apaizak izanik, logikoki, erlijio asmoko testuak idatzi zituzten. Eta historia ez zen fedearen egiak azaltzeko generorik aproposena. Hala ere, eskuzabalki jokatzuz historia arlokotzat jo daitezkeen diskurtso batzuk aurki ditzakegu literatura erlijioso horren baitan. Axularrek, esate baterako, *Guero* liburuan, egitekoen geroko uzteak eragiten zituen kalteak azaltzeko eta erremedioak esplikatzeko, historiako hainbat pasarte eta istorio jaso zituen, egile greko-latino klasikoei eta autore kristauei hartuak. Axularrek "letratu handientzat" idatzi ez arren, "deus eztaquitenentzat ere" ez zuen eskribatzen, eta beraz maila bateko irakurlegoari zuzentzen zitzaion⁴⁰. Hala, Axularrentzat eta bere irakurleentzat, Antzinateko historiak interesgarriak eta jakingarriak izan zitezkeen. Ezin gauza bera esan geroagoko beste apaiz idazle gehienez eta haien irakurleez. Izan ere, Sarako Eskolak Lapurdiko kostaldeko erdi mailako euskaldungoa izan bazuen irakurle, XVII. mende erdialdetik aurrera klase ertainak frantsesez irakurtzera ohitu ziren. Ondorioz, XVIII. mendeko apaiz idazle gehienak, maila apalagoko euskaldunei zuzendu zitzaizkien (nekazari elebakarrei nagusiki)⁴¹. Eta maila horretan historia zuzenkiago erlijiosoa erabili zuten: santu-santen bizitzak, eta Bibliako istorioak.

Bernard Larregi lapurtarrak 1775-1777 urteetan argitaraturiko *Testamen Zaharreco eta Berrico Historia*a aipa dezakegu Iparraldean. Lan hau D. Royamont-ek frantsesez idatzitako Bibliako historiaren itzulpena zen, eta santu batzuen bizitzak ere bazekartzan. Ohargarria da Larregik, ez zuela inolako glosa euskal-tubalitarik erantsi Babelgo pasartea itzultzean. Bestalde, Larregiren lana argitaratu baino lehenago ere idatzi ziren santuen bizitzak euskaraz. Hala, Agustin Kardaberaz gipuzkoar jesuitak (1703-1770), hainbat dotrina eta debozio liburu publikatzeaz gain, *Santucho gazte biren S. Luis eta S. Estanislaoaren miragarrizco bicitzaren berri onac* (1764), eta *S. Isidro Achurlari, ta bere Emazte Doña Mariaren bicitza* (1766) argitaratu zituen. Idatzita utzi zituen ere *Ama veneragarri Josefa Sacramentu guciz santuarena ceritzanaren vicitza eta vertuteac*; eta *Azpeitico erri chitez noblearen Gloria paregabeac edo Aita San Ignacioren bicitza laburra*, baina argitaratu gabe. Bestetik Joakin Lizarraga Elkanoko nafar apaizak (1748-1835), *S. Francisco Xavierren Bicia eta Jesu-Cristo, Maria eta santuen bicitzac* idatzi zituen, hauek ere

³⁹ Garai honetako Eliza eta euskaltzaletasunaren arteko harremanaz ikus J. Azurmendi (1992: 455-467) eta Oyharçabal (2001a: 225-242).

⁴⁰ Axular (1988: 19). *Guero*-n jasotako historia eta istorio ez-erlijiosoak, ezer baino gehiago asmo literarioz egindako bilketa atsegin batean aurki daitezke bereizita: *Axularren historiak*, P. Salaberri (prest.), Pamiela, Iruñea, 1998. Axular eta Sarako Eskolako irakurlegoa nortzuk osatzen zuten, in Oyharçabal (2001a: 225-233).

⁴¹ Cf. Oyharçabal (2001a: 242-253).

argitaratu gabe geratuz. Hegoaldeko euskal idazleon agerrera, hein handiz Larramendiri loturik dago.⁴²

Manuel Larramendi jesuita gipuzkoarrak (1690-1766), euskarazko gramatika (1736) eta hiztegi (1745) ospetsuak argitaratu zituen. Azken obra honetan hainbat hitz teknikoren euskarazko ordainak azaltzen zituen, adibidez 'historia' esateko *kondaira* hitza proposatuz, eta era horretara, inplizituki, euskarazko narratiba historiko bat abiatzeko oinarriak finkatzen ari zen.⁴³ Hala ere, Larramendik erdaraz idatzi zituen bere lan historiko-apologetikoak: *De la antigüedad y universalidad del Bascuence en España* (Salamanca, 1728), *Discurso histórico sobre la antigua famosas Cantabria* (Madril, 1736); eta argitaratu gabeko beste zenbait. Nolanahi delarik, Garibai eta gainerako apologistak ez bezala, Larramendi euskarazko letren sustatzaile nabarmena izan zen. Izan ere, ordura arteko Hegoaldeko eliztarren euskararekiko jarrera oro har zabarrak (maiz erdaraz predikatuz edo are mordoilo-nahaste batean), arriskuan jarri zuen euskaldun elebakarren adoktrinamendu eraginkorra. Kezka eliztar eta euskaltzale bikoitz horrekin, Larramendik Iparraldean zegoen euskal mugimendu literario (apal)aren antzekoa sortarazi nahi izan zuen Hego Euskal Herrian. Baita hein handiz lortu ere, bereziki jesuiten eta frantziskotarren artean bokazio euskaltzaleak piztuz: Kardaberaz, Mendiburu, Ubillos, Lizarraga, etab. Larramendiren jarduerak hain izan zuen arrakasta non are Iparraldeko euskal idazleengan soma daitekeen eragina. Nolanahi ere, Iparralde eta Hegoalde, XVIII. mende amaieran Eliza katolikoak bultzaturiko euskara idatzia herritar apalenen esparrura mugatzen zen.⁴⁴

Hola bada, XIX. mende aurreko herritar euskaldunei transmititzen zitzairen historia ia bakarra erlijiosoak zen. Ez, demagun, euskal historiarik. Ahozko eta tokian tokiko memoria kolektibo txikiak albo batera utziz (norbere herriko gertaerenak, eskualde mailakoak, etab.), euskaldun gehienentzat iraganari buruzko kontakizun ezagun bakarria Elizak irakatsitakoa zen. Hori erakusten digute pastoralek. Antzespen herrikoi hauek (XVII. mendetik idatziz jasoak), jatorria Erdi Aroan zutela dirudi, Mendebaldeko Europan aski hedaturik zeuden drama liturgikoetan hain zuzen (frantsesez *mystères* deituriko haietan). Hego Euskal Herrian ere XVI-XVII. mendeetan gisa honetako teatro lanen kasuak dokumentatu izan dira, baina nagusiki Iparraldean eta bereziki Zuberoan landu ziren, pastoral izena hartuz. Teatro lan hauen gai nagusia (bai Iparraldeko zein Hegoaldeko lekukotasunetan), historia erlijiosoak ziren: bai bibliako istorioak zein santuen bizitzak (Abraham, Maria Magdalena, Done Jakue, Santa Elena, ...).

Hala ere, Zuberoako pastoraletan, batzutan narratiba profano batzuk ere (gutxienak) antzesten ziren, batez ere Frantzia aldeko zaldunen istorio eta abenturak kontatuz: Godefroy Bouillongoa, Clovis, Errolan, Joan Parisekoa, ... Hauen iturria

⁴² Garai honetako erlijio historien berrietarako ikus P. Urquizu (2000: 263-268) eta Altzibar (1997: 49-52).

⁴³ Badirudi Larramendik proposaturiko neologismoek (adibidez *kondaira* hitzak), xede apologetikoez gain, euskara lexiko tekniko batez ornitzeko asmo praktikoa ere bazutela (ondo asmatu ote zituen ala ez albo batera utzita). Ikus X. Altzibar (1997: 47). Caro Barojak ere aipatu izan du (1981) Larramendiren lexikoa oso ondo egokitzen dela garaiko errealitate historikora, eta beraz ez dela baztertu behar guztia asmatua ez izatearen aukera (Caro Barojaren iritzi horren inguruan ikus halaber artikulua honetako 102. oharra).

⁴⁴ Larramendiren eraginaz eta Ipar Euskal Herriko egoera berdintzeko saioaz ikus X. Altzibar (1997: 46-51) eta Oyharçabal (2001a: 261-262, 263-265).

kordel-literatura zela dirudi (herritar apalentsat frantsesez idatzitako istorioak). Ez da aldiz, euskal historia gaidun pastoralik aurkitzen XX. mendearen aurretik. Ez kantabriar konturik, ez Tubal, ezta Zuberoa bertako iraganaren inguruko konturik ere. (Adierazgarria da, historiarekiko herritar euskaldunen, eta bereziki zuberotarren artean egon den ikuspegi aldaketa ikusteko, nola 1950 aldera arte itxaron behar izan den euskal historia gaiak pastoraletan nagusi bihurtzeko, istorio erlijiosoen eta Frantziako kondairen kaltetan, ordutik agertu baitira *Etxahun koblakaria*, *Matalas*, *Santxo Azkarra*, *Agosti Xaho*, *Zumalakarregi*, edo *Agirre presidenta* bezalako obrak.⁴⁵)

4. Euskal historia globalen saioak

4. 1. Historia probintzialetatik euskal historietarantz

Aro Berrian, maila batetik gorako euskaldunen artean mito kantabristen inguruan, kontzientzia historiko konpartitu bat azaldu zela ikusi dugu. Baina historia lanak idazteko orduan, normalean, marko probintziala hartzen zen esparru gisa. Kantabriarren kontuekin hasi eta handik Bizkaiaren historiara (Andres Poza), Gipuzkoaren historiara (Lope Martinez Isasti) edo Arabaren historiara (Juan Arcaya) igaro ohi zen. Nafarroa Garaiak, ere bere historiografia berezitua sortu zuen (J. Moret, F. Aleson, etab). Substratu etniko komuna hor zegoela aitortu arren, euskal erakunde bateratuen faltan, kontaktzen zen historia, politikoa izan ohi zenez, markoa bakoitzaren Herrialdeak ezartzen zuen. Eta hori guztia gaztelaniaz. Oihenart izan zen, esparru probintzialak gaindituz Pirinioen alde bietako Baskonia ikerketa historikoaren subjektu gisa hartu zuen lehena. Apologismoak, ere, bereziki Larramendiren eskutik, hizkuntzari garrantzia ematean, euskara hedatzen zen lurralde osoaren bateratasun kontzientzia areagotzen zuen (nahiz, ikusi dugunez, nahiko historikotasun gutxirekin). Eta 1765tik aurrera, Arabak, Bizkaiak eta Gipuzkoak elkarkidetzatza politiko-kulturala sendotu zuten, Euskalerrriaren Adiskideen Elkarteak sortzean (RSBAP). Erakunde horrek, *Historia nacional bascongada* bat idazteko asmoa izan zuen, baina azkenean gauzatu gabe.⁴⁶ Gainera RSBAP-a, aparteko aukera izan zitekeen arren, ez zen goi mailako euskarazko narratibentzako produkzio gune sozial bihurtu: sentiberatasun euskaltzaleen kideak izan arren, kultur hizkuntza gisa gaztelania hobesten zutenak nagusitu ziren⁴⁷.

Iparraldean euskal historia komunak idazteko saioak bide hobetik joan ziren. Oihenarten ondoren, Jean-Philippe Bela zuberotar militarra (1709-1796) aipatu behar da. Bere *Histoire des Basques* lan mardulean (1761-1766 artean idatzia) zazpi herrialdeak hartu zituen kontakizunaren markotzat (Oihenartek eransten zien Akitania albo batera utziz). Kantabrismotik abiatuz, euskal noblezia eta euskal jatorri berezia defendatu zuen, irakurketa hierarkizatu eta aristokratiko bat eginez. Frantses Iraultza aurretikoan idatzitako liburu honen xedea Iparraldeko euskal aristokraziaren estatusa defendatzea eta ohoratzea zen, eduki aldetik nahiko kalitate halamoduzkoagaz. Belaren obra ez zen argitaratu, baina Jean-Baptiste Sanadon-ek (1729-1796)

⁴⁵ Pastorelez eta gisa honetako euskal teatro tradizionalaz, ikus P. Urquizu (2000: 92-101, 155-156, 217-229, 281-283, 377-379, 628-633).

⁴⁶ Euskal Herrian XVI-XVIII artean historiografiak izan zituen lurraldetasun kontzepzioez ikus K. Larrañaga (1996: 488-500).

⁴⁷ RSBAParen euskararekiko jarrerez ikus Oyharçabal (2001a: 263-269).

abiapuntutzat hartu zuen bere obra itxuraz eruditua egiteko: *Essai sur la noblesse des basques, pour servir d'introduction à l'Histoire générale de ces Peuples* (1785ean argitaratua). Lan honek ere Iparraldeko nobleen estatusa euskal mitoen bidez defendatzen zuen, baina bide batez, tituluaren esaten zen bezala, euskaldunen historia orokor baten sarrera izan nahi zuen (mugaren bi aldeak hartuz). Lan honek eta gisa honetako beste batzuk (Polvarel-enak) euskal nobleziaren prerrogatibak defendatu nahi zituzten erregearen aurrean eta gora igotze bidean zegoen Hirugarren Estaturen aurrean.⁴⁸ Historia hauek guztiak frantsesetik idatzi ziren. Izan ere, Hegoaldeko apologiak bezala, Iparraldeko jauntxoek historia lanak ere monarkia osoari (kasu honetan Frantziari) zuzentzen zitzaizkion, ez espezifikoki euskaldun irakurleko bati.

4. 2. Jusef Egiategi: "huskaldunen kondaira jenerala" egiteko asmoa.

Jusef Egiategi zuberotar eskola maisuak *Filosofo huskaldunaren ekheia* idatzi zuen 1785ean, euskaraz idatzirik aurreko filosofia lana. Argitaratu gabeko beste bi liburu ere utzi zituen (euskaraz eta frantsesarekin batera elebitan). Egiategi ez zen historialaria eta ez zuen bere burua halakotzat (baizik filosofotzat), baina hala ere bere lanean hainbat erreferentzia egin zituen historiari. Aurreko hainbat euskal idazleren berri ere bazuen (Leizarraga, Axular, Etxeberri Sarakoa, Oihenart, Larramendi, ...) eta haien segidan kokatzen zuen bere burua⁴⁹. Beraz euskarazko narratibaren baitan. Genero idatzien artean berebiziko garrantzia ematen zion historiari. Egiategirentzat, "Ezkiribazaleen erregia da Kondailaria ta Kondaira jakintza güzien giltza." (ohargarria Larramendik asmatutako hitzak erabiltzea).⁵⁰ Halaber, "Kondaira da denboraren argia, bizipenaren khidandia [gida], Aitzindarraren mezia [Antzinatearen mezua], zühürtziaren adra [araua]. Haraz da berzaren Khostuz, jakintsü gerthatzen, hilen berdhudietzaz [bertuteetaz] bere aitürak [ohiturak] züzentzen ta zorigeitser eskian [zorigaitzei eskuan] hedatzen ikhasten".⁵¹

Manex Goihenetxek dionez, Egiategik historiari funtzio nagusiki ideologikoa ematen zion. Historia moralizatzeko lekua izango zen, jakituria edifikantea atxikitze tresna, bertuteen ikastokia.⁵² Ez da harritzekoa bada, Egiategik bere filosofia lanetan zehar, moral lezioen eta maximen artean, datu historikoak tartekatzea. Guk gainbegiratu baino ez dugu egin eta hobeto azter litezke nola azaltzen dituen frantses historia kontuak, zelan Europako historia aipuak, zenbatekoa tartea egiten zion Antzinatearen historiari, nolakoa historia biblikoari, etab.⁵³

Euskal historia kontuak ere agertu ohi zituen. Adibidez, argitaratu gabeko *Bigerren libürria*-n, garaiko euskal gizartearen berriak, eta zuberotar historiaren ikuskera herrikoia ematen zuen⁵⁴. Behinolako erlijio gerrak ere azaltzen zituen,

⁴⁸ XVIII. mendearen azken aldiko Iparraldeko historiografia aristokratiko honetaz ikus Goyhenetche (1993: 96-138).

⁴⁹ T. Peillen (1984: 27-28).

⁵⁰ Argitaratu gabeko *Bigerren libürria*, pasartea Txomin Peillenek jasotzen du (1984: 67).

⁵¹ Argitaratu gabeko *Bigerren libürria* pasartea Txomin Peillenek jasotzen du (1984: 84).

⁵² Goyhenetche (1993: 139-140).

⁵³ Txomin Peillenek, 1983an Egiategiren lehen liburua argitaratzeaz gain haren lanaren atal aurkituberri baten transkribapena egin du (2002 urtean). Oraindik argitaratu ez bada ere, transkribapena *Filosofo Huskaldunaren Ekheia II* izenburuz Euskaltzaindiaren Azkue Bibliotekan dago ikusgai.

⁵⁴ Ikus Peillen (1984: 66-67, 71, 75).

bereziki Zuberoan XVI. mendean Erreforma eta Kontraerreformaren inguruan gertaturiko borrokak kontatuz, ikuspegi herritar eta katolikotik beti ere.⁵⁵ Nolanahi ere, Zuberoako historiara mugatu barik, Egiategik Oihenart, Larramendi, Bela eta Sanadonen historia lanak ezagutzen zituen. Dirudenez Belaren agindupean soldadu ere izana zen. Eta beraz azken hauen historia aristokratikoak abiapuntutzat hartuz, euskal populu osoaren historia orokor bat, "hüskaldunen kondaira jeneral" bat idaztea proposatu zuen. Izan ere Egiategik euskal kontzientzia identitario argia zuen (nahiz hau Frantziako monarkian txertatu). Hola, bere Euskal Herri kontzepzioak "bi Nafarretako, Lapurdiko, Züberoako, Gipuzkoako, Bizkaiko ta Alabako" euskaldunak hartzen zituen⁵⁶. Zerabiltzan erreferentzia historikoak ere tradizio kantabristakoak ziren, eta labur-labur izan arren han hemenka azaldu zituen. Adibidez, euskara "Españia güzian, lehen mintzoa izanik, ta dierrri [nazio] arrotzek mendietara baztererazirik, hirur mila urthe hetan dagoela hetan kokatürrik" idatzi zuen.⁵⁷

Egiategik bada, euskal historia orokor bat idaztea proposatu, eta asmo hori berak garatu nahi izan zuen. Bere lanak ordura arte euskaraz edo euskaraz eta frantsesez idatzi zituela kontuan hartuz, bere historia orokorra ere euskaraz (edo elebitan) egingo zuela pentsa zitekeen, gure historiografian mugarri bat markatuz. Baina proiektu horrek ez zuen aurrera egin. Ziurrenik babes faltaz eta merkatu faltaz. Izan ere, nork babestuko zuen euskarazko proiektu historiografiko bat? Ikusi dugunez, XVIII. mende amaieran argitaraturiko Iparraldeko historia lan guztiak aristokraten babespean eta frantses hutsez egin ziren, interes jakin batzuk Frantzia baitan defendatzeko idatzi baitziren. Aldiz, Egiategik, euskarazko historia lan orokor bat idazteko izan zitzakeen arazo pertsonalez gain, zail izango zuen halako lan batentzat babesleak eta irakurleak aurkitzea.⁵⁸ Beñat Oiharzabalek iradokitzen duenez, baliteke XVIII. mendean, zuberotar eliteko taldetxo baten artean, euskara latinaren edo frantsesaren pareko kultur hizkuntza bihurtzeko kezka egotea, hor kokatuz Egiategiren saioa.⁵⁹ Baina dudarik gabe produkzio gune sozial gisa talde ahulegia izan zen.

5. Euskaldun herritarrentzako historia

5. 1. Herritarren artean euskal historia hedatzen hasi: karlistada

XIX. mende hasieran euskaldunen artean egon zitekeen kontzientzia historikoaz, lekukotasun interesgarria utzi zuen Wilhelm von Humboldt prusiar hizkuntzalariak. Bere 1817 urteko liburu batean zioenez:

Euskal Herrira egin nuen bidaian neure buruari jarri nion xede nagusietako bat oraindik bizirik iraun zezaketen hondar historiko zaharrenak bilatzea izan zen, baita biztanleriaren antzinako egoeraren aztarnak aurkitzea ere, dela tradizio zaharren bitartez dela kantu nazionalen bidez. Alta, laster galdu nuen ezer garrantzitsurik aurkitzeko itxaropena. Baliteke, beste ezein herritan, aurreneko kristau biztanleen gaizki ulerturiko zelu erlijiosoak ez suntsitzea herrialde honetan adina behinolako paganismoaren hondarrak. Ezin lor daiteke

⁵⁵ Ikus Peillen (1984: 75-81).

⁵⁶ Ikus J. Egiategi (1983: 27).

⁵⁷ Peillenek jasoa (1984: 29).

⁵⁸ Euskal historia orokor bat sortzeko arazoez, ez soilik euskaraz baizik erdaraz ere ikus Goyhenetcheren gogoetak (1993: 139-142).

⁵⁹ Ikus Oyharçabal (2001a: 248-249).

antzinako euskaldunen konstituzioaren, erlijioaren edo usadioen ideiarik eskasena ere, eta iragan garaietako hondar kaxkarren batzuk apenas gorde diren hizkuntzan, hilabeteen eta astegunen izen indigenetan, izen propio gutxi batzuetan (zeren santu izenek ordezkatu dituzte gehienak), dantzetan eta ipuin tradizionaletan.⁶⁰

Herritar euskaldunek ez zeukaten inolako kontzientzia historikorik. Ez antzinako historia tradizionalik oroitzen zuten (hori interesatzen zitzaion Humboldti), ez euskal historiografia idatziaren –kantabrisimo edo historia probintzial kontuen– berririk zuten (hau da guri interesatzen zaiguna). Humboldten testuan islatzen denez, euskaldunek jasotzen zuten heziketa bakarra eta sakonki xurgatu zuten kultura bakarra Eliza katolikoak ezarritakoa zen. Eta Eliza ez zen historia irakasteaz arduratzen. XIX. mende hasieran herritar apalek beren herriaren iraganaz diskurtso historikorik ez ezagutzea, ez dugu berez euskaldunon berezitasuna dela pentsatu behar. Garai hartako European, nekazarien eta beste klase apalen artean, gutxi izango ziren beren herrialdearen iraganaz (historia idatziak kontaktzen zuen hartaz) berririk zutenak. Hezkuntza plan nazionalak oraindik hastapenetan egonik, eskola tradizionaletara joateko aukera zuten herritar urriek, irakurketa-idazketa, oinarrizko aritmetika eta dotrina baino ez bide zuten ikasten, ez historiarik. Historia goi klaseentzako generoa zen. Produkzio historiografikoaren ezaugarri elitista honek, euskararentzat ondorio larriak zituen. Zeren erdaldun herritar apalentzat historia lanik ez produzitu arren, idatzi idazten ziren historia lanak erdaraz (goi klaseentat). Aldiz euskararen egoera diglosikoan, Euskal Herriko goi eta erdi klaseak erdaraz alfabetaturik zeudenez, euskaraz idaztekotan herritar apalentzat idazten zen, eta haientzat ez bazen historia lanik idazten, ez zen euskarazko historia lanik inorentzat idazten. Eta hola, euskarazko historiografiaren agerpena, historia gaiak herritar apalei begira idazteari loturik zegoen.

Nork izan zezakeen interesik historia lanak herritar apalei zuzentzean? Babes eta arrakastarik gabeko norbanakoen saioak alde batera utziz (Etxeberri Sarakoa, Egiategi), enpresa kolektiboak interesatzen zaizkigu. Printzipioz Eliza zen herritarrei euskarazko produkzio idatzia eskaini ohi zien erakundea, baina izatekotan ere historia erlijiosoak kontaktzen zizkien (santuen bizitzak eta holakoak). Horiek aurrerago ikusiko ditugu. Herrialdeen historia, historia profanoa, estamentu eta korporazio publikoei loturik zegoen (noblezia, erregea, herrialdeak, etab.). Historiografia, tresna legitimatzaile gisa, elitez osaturiko korporazio desberdinek erabiltzen zuten beren interesak defendatzeko. Eta aginte publikoa eliteen esku zegoen heinean, historiografia ere esparru horretan azaltzen zen. Herritar apalak mundu horretatik kanpo geratzen ziren. XIX. mendetik baina, herritarrek parte hartze gero eta handiagoa izango zuten politika publikoan. Eta horri lotu behar zaio, gure ustez, herritarrentzako historia generoko lanak idaztea. Eta beraz euskarazko historia lanak agertzea.

Euskal Herrian Frantses Iraultzarekin hasi ziren aurreneko mobilizazio publiko masiboak, milaka herritar armada batean edo bestean borrokatzean. Konbentzio Gerraren ondoren Napoleonen gerrak etorri ziren, eta gero Hego Euskal Herrian gerra karlistak (tartean hainbat mobilizazio militar txikiagorekin gerriletan etab.). Gatazka horien inguruan aurkitu ditugu euskaldun herritarrei zuzenduriko aurreneko

---

⁶⁰ Jatorrizko testua in: *Berichtigungen und Zusätze zum ersten Abschnitte des zweyten Bandes des Mithridates über die Cantabrische oder Baskische Sprache*, 1817, Berlin. Pasarte hau P. Urquizuri jaso diogu (2000: 27) eta bertatik euskaratu dugu.

kontakizun historikoak, bereziki bertsoetan txertatuak. Guk batez ere lehen karlistadako bertsoak aztertu ditugu. Baina aurrekoek ere ikertzea mereziko lukete, ziur erreferentzia historikoak jasotzen baitituzte. Adibide gisa aipa dezagun Joseba Agirreazkuenaga historialariak maiz gogora ekarri duen XIX. mende hasierako bertso bat, liberalen aurkako mobilizazio giroan sortutakoa, "Antxinako euskaldunen alabantzak" izenburuduna. Bertan erreferentzia historiko zehatzik egiten ez den arren, bai goraiatzeko iraganeko euskaldun ideal bat, egungo herritarrei haren bidea eredu gisa erakusten zaiela: "gabiltzan beti zuzen/ ta sendo fedean/ [...] Ez alean guk galdu/ erriko legea/ eta antxinatik dogun/ geure euskerea/ gogoan beti euki/ lenengotik ona/ sartu ez dala arrotzik/ aginetan ona."⁶¹ Bertso tradizionalista bat da, nolabaiteko ikasketadun bizkaitar batek egina, eta duda gabe Antzinako Erregimeneko historiografia apologetikoak sortutako euskaldun arketipoa jaso eta herritar apalei zabaldu nahi diona (euskalduna inoiz ez dutela arrotzek menperatu, euskara oso zaharra dela, etab).

Lehen Gerra Karlistan sartzen bagara, 1837ko bizkaierazko bertso-paper karlista anonimo batean, zera irakur daiteke: "Ez ziran euskaldunak / bein bere menpetu, / Erroma bera ez zan / eurakaz jaubetu"⁶². Aurrekoaren ildo berean hau ere pertsona eskolaturen batek egindako bertsoa zen, euskal historiaren inguruko ohiko topiko bat herritarrei jakinarazten ziena, euskaldunen betiereko ausardia baieztatu eta egungo karlista euskaldunei kemena eman nahian. Bertso sail honetan (eta garaiko bertso gehienetan), herritar euskaldunek politika aktiboan zuten protagonismoaren aitortza argia ikus daiteke. Izan ere, herritarrak, armak eskutan, herrialderaren patua erabakitzen ari ziren. Adierazgarriro, hola hasten zen aipatu dugun bertso saila: "Zabaldu belarriak, / euskaldun maitiak, / entzuteko gozaro / zuben albistiak"⁶³, eta ondoren euskaldun horiek aurrera zeramatzen balentria miresgarriak kontatzen ziren.⁶⁴ Herritar euskaldunei garaiko historian protagonismoa aitorturik, logikoa zen iraganeko historia ere jakinaraztea, nahiz aipu historiko oso xume bat baino ez izan sail honetakoa.

Historiaren erreferentzia luzeagoak aurki ditzakegu gerra hartako beste bertso-paper batean. Hola Muñagorriren kanten hirugarren saila (1838koa) era honetara hasten zen:

⁶¹ Agirreazkuenagak (1994: 133-134) jaso.

⁶² Antonio Zavalak jasotako bertsoa (1992: 297).

⁶³ Zavalak jasotako bertsoa (1992: 295).

⁶⁴ J. Álvarez Junco historialariak (2001: 134-144 eta bereziki 135. orr), antzeko kasua aipatzen du Espainiari dagokionez: espainiar herritarrei ere, Aro Garaikideko gerra batean (Napoleonen aurkako gerran) aitortu zitzaien protagonismo politikoa eta zehazkiago subjektu nazional izaera. Eta aitortza horri loturik, protagonista politiko berri horri, hots Nazioari edo Herriari, bere behinolako aurrekari historiko gloriosoak gogora ekarri nahi izan zitzaizkion, Numancia, Sagunto, Viriato, Pelayo eta halakoak aipatuz. Ohargarria da, hala ere, Álvarez Junco-k mito historiko mobilizatzaile hauen erabilera soilik liberalengan seinalatzea; aldiz karlistek (lehen gerran behintzat) ez omen zuten gisa bereko historia nazionalik sustatu, nahiz herritar asko aldeko zituzten, karlistentzat protagonista politikoa ez baitzen herria edo nazioa, erregea baizik (Álvarez Junco, 2001: 363). Halako zerbait egon arren, guri bereizketa biribilegia iruditzen zaigu, zeren XIX. mendetik aurrera, gehiago edo gutxiago, talde politiko guztiek kontaktu behar baitzuten masekin, eta beraz denei interesatzen zitzaien mito kolektibo mobilizatzaileak erabiltzea, baita karlistei ere. Eta zentzu horretan, euskal karlisten kasuan, erromatarrei aurre egiten zieten euskaldunak aipatzen dituen bertsoa, bakana izan arren, adierazgarria iruditzen zaigu: euskal karlista batzuk behintzat mito historikoak herritarrei zuzentzen zizkietela erakusten baitu (bidenabar espainiar nazionalizazioa barik euskal identitatea bultzatuz).

1/ Oraintxe sei eun urte, / gutxi gora bera, / gipuztarrak joan giñan / Gaztel aldera; / artean Nafarroak, / Gipuzkoak gañera, / egiñ izandu zuten / erreño bat bera; / orain galdeera / zoaz egitera: / zeren billatzera / gipuztarrak joan giñan / Gaztel aldera?

2/ Gaztelako erregek / zeukan Bitoria / tropaz inguratutik / zana guztia; / gipuztarrak, ikusiz / galdutzen auzia / nafarren erregea / eta nagusia, / zien Donostia / ta Ondarribia / eta probintzia / Gaztelako erregeri / eman guztia.

3/ Baña onetarako / juramentu egin / zuen lenaz erregek / gipuztarrakin: / aekin bezalaxe / ondorengoakin / fueroak guardatzeko / fede onarekin; / geroztik orrekin / egin degu alegin / Gaztelabarekin / gu ere izateko / leial eta fiñ.⁶⁵

Bertso hauen tonu didaktikoan argi ikusten da gipuzkoar herritarrek ezezagun zuten historia probintziala irakatsi nahi zitzaizela. Herritarrek, euskaldun edo gipuzkoar, subjektu aktibo gisa, bere iragana ezagutu beharra zeukaten, uneko egoera hobeto ulertu eta nola jokatu jakiteko. Muñagorriren bertsoen kasuan, Gipuzkoaren eskubide foralen jatorri historikoa azaldu nahi zen (ohiko historiografiaren arabera), hurrengo bertso batzuetan uneko erreibindikazioa ere Foruetara mugatu behar zela esateko. Izan ere Muñagorri, karlisten eta liberalen artean hirugarren talde bat, foruzalea, aurkeztu nahi izan zuen. Propaganda eta bertso bidez soldadu karlistak erregegaireren erreibindikazioa uztera bultzatu nahi zituen, haien atxekimendua lortzeko era guztietako argudioak erabiliz (praktikoak, historikoak eta orotarikoak). Bertso hauen egilea Muñagorri bera barik, haren kolaboratzaile bat izan zela dirudi, ziurrenik Agustin Pascual Iturriaga apaiz eta pedagogo gipuzkoarra (1778-1851)⁶⁶.

Ez dugu lehen karlistadako bertsoen artean, aipu historiko gehiagorik aurkitu. Herri mailako bertsoetan ez da behintzat iraganaren inolako kontzientziarik agertzen (bai ordea euskalduntasun eta erlijiosotasun kontzientzia, baina ez historikoa). Beraz nolabaiteko ikasketadun bertsolariak egindako historia aiputxo pare bat baino ez ditugu aurkitu. Historia dibulgatuaren hastapen-hastapenetan gaude. Transmisio mekanismo gisa ohiko historia liburuak barik bertsoak erabiltzeak ere, maila herrikoian mugitzen garelako erakusten du. Nolanahi ere, honek guztiak historia lanentzako euskaldun "bezeroak" agertzen ari zirela erakusten digu. Hola bada, euskarazko historia lanak produzitzeko eta irakurlego bat izateko baldintzak agertzen ari ziren.

5. 2. Iztueta: Gipuzkoako Probintziaren kondaira

1847 urtean Juan Ignazio Iztueta gipuzkoarraren (1767-1845) *Guipuzcoaco Provinciaren Condaira edo Historia* argitaratu zen Donostian. Liburu hau, espezifikoki eta hitzaren zentzu osoan, historia lantzat har dezakegu. Euskaraz egindako eta argitaraturiko aurreneko lan historiografiko eztabaidaezina da.

Iztueta gizon konplexua zen. Gipuzkoako euskal idazle zaharren artean apaiza izan ez zen bakarra dugu. Etxe eta hezkuntza on xamarrekoa zela dirudi, baina bidelapur gisa ibili omen zen eta gartzelan egon. Geroago Gipuzkoako Probintziaren zerbitzura zerga biltzaile bihurtu zen. Euskaldun jator eta eredugarri ospea zuen. Foruzalea zen, Muñagorriren ildokoa edo, eta gorago aipatu dugun

⁶⁵ Zavalak jasotako bertsoa (1992: 345-346).

⁶⁶ Egilea Iturriaga dela Zavalak iradokitzen du, nahiz ez dagoen guztiz frogaturik (Zavala, 1992: 344, 353-354).

Iturriagaren adiskidea.⁶⁷ Gipuzkoako historia baino lehen *Guipuzcoaco dantza gogoangarren Condaira edo Historia* dantza folklorikoen inguruko lana argitaratu zuen (Donostia, 1824). Bere historia argitaratzeko arrazoia, Gipuzkoako euskaldunei, beren iragan ohoretsua ezagutaraztea zen:

Gutziz asco eta chit gogoangariac dira, gure guraso ernai azcarrac itsasoz ta leorrez eguindaco azaña andiac, beren seme languille prestuac itsu ta gor arquitcen badira ere, norc arguitaratu ezdutelaco beren jaiotzaco itzcuntz Euscarazco garbian. [...] Guipuzcoaco necazari ondraduai leguez ta bidez zor ziozcaten gauza balio andico oec ondo adierazteco, nai ta naizcoa da, bada, bularrarequin batean mamatu izan zuten itzquera gozoan itzeguitea; bestela egon bearco dute beti barau gorrian [...] ¿Nola aldateque, bada, Guipuzcoaco necatzalleac ondo aditutcea erdaraz esaten diran gauzac, baldin ezpadute itzcuntza bera icasi Greciatarrena baino gueiago?⁶⁸

Nekazari mailako euskaldunei zuzentzen zitzaion beraz lan hau. Ordura arteko erdal historiografia ezin irakur zezaketen euskaldun elebakar haiei (Iztuetak emandako datuen arabera Gipuzkoako 120 mila biztanleetatik 100 mila ziren elebakarrak). Eta hauek kontatutakoa ulertuko bazuten, euskaraz idatzi beste biderik ez zen geratzen. Baina Iztuetak ez zuen utilitarismoagatik idatzi euskaraz, bokazio euskaltzalez baino. Zeren, zergatik kezkatu euskaldunentzat idazteaz? Iztuetak argi zekusalako euskaldunak Gipuzkoako biztanleriaren gehiengo handia zirela, Gipuzkoaren oinordeko legitimoak, eta beraz ez zela bidezkoa haiek baztertzea eta beren historia jakinarazi gabe edukitzea. Lehen esan dugunaren ildoan, Iztuetak herritar euskaldunei protagonismoa aitortzen zien, eta eskubidedun subjektu gisa beren historia ezagutarazi beharra zekusan. Propioki euskaldunentzako diskurtso historiko berezitu bat sortu barik, Probintziaren bizitza publikora, diskurtso historiko ofizialera inkorporatu nahi zituen herritarrak, baina herri hizkuntzan egindako narratiba baten bidez. Gainera Gipuzkoako biztanle hauen hizkuntza eta Probintziaren etorkizuna estuki loturik ikusten zituen:

Guipuzcoaco biztanle prestu guztiac badaquite arguiroqui, beren zoriona datorquotela jatorriz dituzten Fuero onesquietatic; bañan oec oso ta garbi gordetceco gauzaric bearrena cer dan ezagutcen dutenac, guichi dira chit. Fueroac beren oñean irozoteco quirtenic irme-ena eta euscarriric seguruen da Euscarazco itzcuntzari ondo contu eguitea; cergatic alcarri laztanduric arras itsatsiac arquitcen diran [...]. Euscara ill ezquero Fueroac ez dira bicico; bañan Euscara bici bada, Fueroac piztucio dira.⁶⁹

Foruak kinkan ibili ziren 1840ko hamarkada hartan. Izatez auzia mende hasieratik zetorren, eta zentralizazio ahaleginen testuinguruan, zenbait historia lan polemiko agertu ziren gaztelaniz: batetik Espainiako Real Academia de la Historia-k zein J. A. Llorente eruditua, Foruen aurkako lanak idatzi zituzten, erregearen zerbitzuan; eta bestetik foru erakundeei lotutako Aranguren y Sobrado eta Novia de Salcedo modukoek euskal erakundeen apologiak⁷⁰. Iztuetaren obra testuinguru horretan kokatzen da, Foruen aldeko bandoan, baina berezitasun batekin: euskaraz idatzi zuela, eta ez Espainiako botere zentraleri arrapostu emateko, baizik, esan bezala, Gipuzkoa bertako herritarrei zuzenduz. Izan ere, herritarren kontzientziazio, bai linguistikoa, bai historikoa, beharrezkoa ikusi bide zuen Iztuetak. Xede horiekin

⁶⁷ Ikus Villasante (1979: 252-253) eta Altzibar (1997: 66).

⁶⁸ Iztueta (1847: IV).

⁶⁹ Iztueta (1847: VI).

⁷⁰ Llorente, RAH, Aranguren y Sobrado, Novia de Salcedo, eta horien polemikaz ikus, adibidez, Mañaricúa (1971).

koherentzian eskolan euskara erabili beharra ere aipatzen zuen. Hala ere, bere historialari gaitasun apalaz jabetzen zen, eta premia larri bati erantzun beharrez idazten zuen, "uste oso osoarequin, ezen, izango aldala Guipuzcoatar ernairen bat, nic esaten ditudan moldacaitzqueri ta uts-aldiac egoquitu ta beteric, igoco dabena condaira balioso au goienengo mallara."⁷¹

Kondaira honen edukiei dagokionez, Antzinako Erregimeneko historiografia apologetiko eta probintzialaren ildoan kokatzen zen. Nolanahi ere bazekien Iztuetak iturri klasikoak errespetatzen, nahiz batzutan ez bereizi geroagoko biltzaileetatik edo iruzkinetatik, eta bere aldetik datuak erantsi.⁷² Hala, bere liburuan zehar Juan Martinez-Zaldibiak XVI. mendean idatzitako Gipuzkoako historia, Larramendi, Astarloa, Erro, eta Espainiako Historiaren Erret Akademiak 1802an argitaraturiko *Diccionario geográfico-histórico*-a erabili zituen iturri gisa. Era horretara, Iztuetak 511 orrialdetako liburua osatu zuen. Liburua hiru ataletan dago banaturik: lehenean Tubal Gipuzkoara nola heldu zen azaltzen da; bigarrenean Gipuzkoako (XIX. mendeko) geografia dakar: lur, mendi, harri, meatze, iturri, ibai, belar, zuhaitz, garau, abere, hegazti, arrain eta beste zenbait gauzaren gaineko datuak azalduz; hirugarrenean, Gipuzkoarren betiereko monoteismoa, ebangelizazioa, gipuzkoarren izaera, beren nekazaritzaz eta abeltzantza kontuak azaltzen ditu, eta azkenik osteria ere kontakizun historikoari heltzen dio, Erdi Arotik XIX. menderaino.

Liburuak egitura nahasi xamarra du beraz, eten ugarekin narrazio historikoaren linealtasun kronologikoan. Hala ere, erraz osa daiteke kontakizunaren haria. Hasteko tubalismoa: "Lau milla ta gueiago urte dira Noe-ren billoi Jafet-en bostgarren seme Tubal bere echartarrequin Armeniatic Española etorri izan zala; [...] Zori oneco Aitalenen Tubal maitagarri au leorreratu izan zan bere gendearequin Guipuzcoaco itsas bazterretan [...]"⁷³. Tubalek, jakina, euskara, erlijio monoteista eta nekazaritza-abeltzantza ekarri zituen. Horregatik euskaldunak San Saturnino eta San Ferminen eskutik Ebangelioaren berria ona entzun bezain laster kristautu egin ziren⁷⁴. Halaber, gipuzkoarrek, historian zehar hainbat atzerritar eraso jasan zituzten, baina beti eutsi zioten independentziari:

Etorri izan ciran, bada, Fenicioac, Cartagoac, Erromatarrac, Godoac, Arabeac, bacocha bere chandan indar andiac arturic Española, bai ta berendu ere Erresuma zabal onen zatiric gueientsuenac; bañan Guipuzcoaco Provincia, etsai talde guztiai gogor eguiñic, guelditu izan da beti lenagoco oñean bere jaiotzaco itzcuntz garbi gozoarequin;⁷⁵

Froga bezala, Antzinako Erregimeneko historia apologetikoan ohi zenez, iturri historikoak barik iturri filologikoak aipatzen ziren: "Euscarazco itzcuntza oso ta garbi biciric arquitea asqui da, Euskaldunac iñoren uztarripean beñere egon izan ez dirala oneguiteco"⁷⁶. Hizkuntzak historia jaten zuen. Hala ere, Iztuetak moderazio handiagoa agertzen zuen Antzinako Erregimeneko apologismoak hain maite zuen mito kantabristarekiko. Euskaldun-kantabriar identifikazioaren bat egin arren ("Españaren ifarraldeco bazter chiqui onetan paque oso batean bici ciraden

⁷¹ Iztueta (1847: VIII-IX).

⁷² Iztuetaren lanaren izaeraz erreferentzia gehiago aurki daitezke in P. Urquizu (2000: 358-359).

⁷³ Iztueta (1847: 1).

⁷⁴ Iztueta (1847: 209-255).

⁷⁵ Iztueta (1847: III-IV).

⁷⁶ Iztueta (1847: 257).

Cantauriatar Euskaldun garbi"-ak⁷⁷), ez zuen mito hau gehiegi ustiatu, akaso, identifikazio basko-kantabristari egindako kritiken berri zuelako.⁷⁸

Kontakizuna Erdi Arora heltzean ikuspegi belikoa nabarmentzen da. Iztuetaren testuan historia gipuzkoarren gerra edo "jazarra andien azalduerea" zen. Hola, Gipuzkoa, Erdi Aroan Nafarroa eta Gaztela artean nola ibili zen azaltzen zuen, azkenerako, Foruak gordetzearen truke bigarren honekin geratuz. Gipuzkoarrek Aro Berrian Gaztelako erregeren zerbitzuan egindako balentria militar ugariak ere kontatzen ziren, batez ere espainiar monarkia frantses erasoetatik defendatzeko: "Mundu guztiac daqui, bada, Guipuzcoaco Provincia chit leial eta guztiz arguidotar au dala, Españaren zatiric aurrenengo-etacoa, gauza ascoren bidez; eta batez ere, [...] Franciaco muga iriqui baliosoari cintzó ta ongui contu eguin diolaco estura larri ascotan."⁷⁹ Nafarroaren konkista ere frantses erasoan aurkako defentsa gisa kontatzen zen⁸⁰. Aro Garaikideko gertaeren sintesia Iztuetak berak egin zuen inori kopiatu gabe: Konbentzio Gerra, Napoleonen aurkakoa, Gerra Karlistak eta Bergarako Ituna. Gerrez gain, "Guipuzcoatarrac itsasoz sarritan eguindaco azaña gogoangarriac" ere aipatzen zituen (Elkano etab.). Baita Gipuzkoako herri guztiak banan banan errebasatzen ere, bertako pertsonaia historiko ospetsuen berri emanez.

Iztuetaren obra bada, ez zen oso originala eduki historiografiko aldetik (nahiz sakonago ikertzea merezi duen). Baina, ziurrenik bideragarritasuna zuen lan mota bakarra zen. Zeren euskaraz idatzitako ikerketa historiko zehatz bat, nork irakurriko zuen? Izatekotan ere sintesi lan dibulгатiboak ziren euskaraz egin zitezkeen obra bakarrak. Eta Iztuetak horixe egin zuen. Historia gipuzkoar ikuspegi tradizionaletik kontatuz, non Probintzia Espainiaren baitan foralki eta leialki kokatzen zen. Normalean zeharkako iturriak aipatu arren, inoiz agiri historikoak ere agertu zituen (Basileako Bake Ituna, Garibairen gutun bat; etab). Bertsoren batzuk ere azaldu zituen iturri historiko gisa, euskarazko agirien erabilera apal honetan Iztueta aitzindari izanik. Hala ere bertsoak erabiltzearen arrazoia ez zen historiografian bide berriak irekitzea, baizik irakurle herritarrei gertukoa eta gustagarria egingo zitzaien genero narratibo bat eskaintzea. Xede herrikoi horrekin, Iztuetak kapitulu bakoitzaren amaieran, atal hartako gaia, bertso batez laburbiltzen zuen. Eta forma poetiko horretan, bere kondaira liburuaz aparte, kantu historiko bat konposatu zuen: *Guipuzcoa-tarren condaira Erroma-tarren denboran*.⁸¹ Beraz Iztuetak euskaldun irakurleentzat, narratiba historiko sintetiko eta erraztu bat eskaini zuen.

---

⁷⁷ Iztueta (1847: 258).

⁷⁸ Iztuetak kantabristaren aurrean azaldutako zuhurtziaz aipatzen du K. Larrañagak (1996: 496, 77. oharra).

⁷⁹ Iztueta (1847: 255-256).

⁸⁰ Ohargarria da, ikuspegi historikoa nola aldatu den ikusteko: egun gipuzkoar euskaldun askok Nafarroako erreinuaren galera "gure" Euskal Estatuaren galera gisa sentitzen badute ere, mende t'erdia lehenago, Iztueta moduko gipuzkoar euskaldunentzat Nafarroako erreinuaren historia arrotza zen, are etsaia, Frantziari lotutakoa. Iztuetak emandako bertso honen interesa Arturo Campionek ohartarazi zuen: Iztuetarena kronista ingenuo baten jarrera litzateke, horregatik oso aproposa ikusteko garaiko gipuzkoarrek, naturaltasunez, Nafarroarekiko zuten iritzi historikoa (Campion-en iritzi hau in López Anton, 1998: 527).

⁸¹ Kantu hori aipatzen du Urquizuk (2000: 320).

Aipagarria da, amaitzeko, *Guipuzcoaco condaira* Iztueta hil ostean argitaratu zela, Ramon Gereka Probintziako idazkariaren eskua bitarteko⁸². Ezin zehaztu dezakegu ekimen indibidual gisa ala Gipuzkoako erakundearen eskari ofizial bati erantzunez jokatu zuen idazkariak. Nolanahi ere, kargu publiko batzuen artean bederen, historia euskaldunen artean sozializatzeko interesen bat egon bazegoela erakusten digu. Eta agian, Iztuetaren obra, bere adiskide Agustin Pascual Iturriagaren ekimenekin erlaziona daiteke, azken honek eskola elebidunak bultzatu eta euskara-gaztelaniazko testuak prestatu baitzituen Gipuzkoako lehen hezkuntzarako⁸³. posible da, beraz, Iztueta, Iturriaga eta agian beste adiskide batzuen inguruan, eta akaso aginte guneetan kontaktu eta laguntzaren bat izanik, Gipuzkoan euskarazko narratiba historiografikoa eta didaktikoa sustatzen zuen produkzio gune txiki bat eratzea, mende bat lehenago Egiategik Zuberoan izan zezakeenaren antzekoa. Alta, halakorik izan bazen, produkzio gune gisa ez bide zen finkatu eta indartu. Zehazki Iztuetaren kondairari dagokionez ez dakigu nolako oihartzuna izan zuen. Ziurrenik ez nabarmenegia. Izan ere, liburu honen edizio bakarra argitaratu zen XIX. mendean zehar.

5. 3. Hiribarren eta euskal poema historikoak

Iztuetak bere historia argitaratu eta handik sei urtera, 1853an, Jean Martin Hiribarren (1810-1866) lapurtar erretorak⁸⁴ *Escaldunak: Iberia, Cantabria, Eskal-Herriac, Eskal-Herri bakhotcha eta hari darraicona* 5000 bertso-lerrotako poema liburua argitaratu zuen (240 orrialdetan). Olerki luze hau, Koldo Mitxelenak zioenez, ez zen konposaketa epiko edo epopeia bat. Aitzitik herritarren usadio, bizimodu eta gertaeren hainbat xehetasun entretengarri osaturik zegoen. Alta, poemaren parte handi batean euskaldunen historia kontatzen zuen. Eta zentzu horretan, historia lantzat har dezakegu. Izan ere, Hiribarrenek, Iztuetak bezalatsu, herritar euskaldunei beren iragana ezagutarazi nahi zien. Liburuaren sarreran, "Escaldunei bi hitz hastean", adierazgarriro, herritar arruntek euskal historiaz zuten jakintza eza deitoratzen zuen Hiribarrenek:

Gutic yakin herrian nondic heldu diren, / Cer eguin duten aitec hemen egoteco, / Bere sor lekhu maiten harmez beiratzeco. [...]

[Euskaldun haurrak] Urthe multzu egoten eskola handitan; / Mihi arrotz cenbeitez ikhasi mintzaten, / Eskaraz yakin gabe kasic irakurtzen. / Izan direla franes erregue handiac / Badakike condatzen hekien [eskolako umeen] mihiac; [...] Populu gucietan lureco lehena / Ecin yasan diteke gutien yakina: / Iharrus, Eskaldunac, zuen ilhunbeak, / [...] Eskaldun gucia da egun gonbidatzen / Has dadin izpirituz cerbeiten moldatzen, / Yakin dezaten arren gure ondocoec / Nolaco gaiak zuzten hekin [haien] arbasoec.⁸⁵

Beraz Hiribarrenek euskal narratiba historiko bat eskaini nahi zien herritarrei. Itxura batean Iztuetaren xede berberak ematen zuten, baina bazen alderik. Hiribarrenek zioenez, Iparraldeko euskal haurrek eskolan frantses historia kontu batzuk ikasten zituzten (erregeen historiak eta). Iztuetak ez zuen antzekorik inon

⁸² Ikus Villasante (1979: 255).

⁸³ Iturriagari buruz ikus bereziki Bujanda (1991). Davilaren arabera (1995: 185) Iturriagak 1842an argitaratu zuen *Dialogos vasco-castellanos para las escuelas de primeras letras de Guipúzcoa* obraz gain (eta Bujandak aipatzen dituen Iturriagaren beste zenbait obra, 1991: 124), urte bi lehenago antzeko beste irakurgai elebidun bat atera zuen Luis Astigarragak ere, Batzar Nagusien aginduz doan banatu zena Gipuzkoako eskoletan.

⁸⁴ Hiribarreni buruz ikus Lafitte (1978).

⁸⁵ Hiribarren (1853: 3-6).

aipatzen: dirudienez Gipuzkoako herritarrei ez zitzaien eskolan inolako historiarik jakinarazten, ez gipuzkoarren historiarik, ez Gaztelako erregeenik. Honek, Espainiako eta Frantziako eskolatze ereduen desberdintasuna erakusten digu: lehenean Estatu zentralak oraindik eratu gabe zeukan eskola nazionala (Moyano legearekin hasiko zuen 1857an), eta beraz ez zuen inolako historia ofizialik zabaltzen herritarren artean; Frantzian berriz, eskola nazionala, gorabeherekin baina martxan zegoen (Frantses Iraultza garaitik), eta Hiribarrenek salatzen zuenez, jada soma zitekeen bere eragin frantseslea.⁸⁶ Beraz Iztuetak, Gipuzkoako historia probintzial ofiziala edo ofiziosoa herritar ikasi gabeen artean sozializatu nahi zuen bitartean, Hiribarrenek jada hedatzen ari zen frantses historia ofizialari beste historia bat kontrajarri nahi zion. Euskal historia eredu bat. Ze euskal historia?

Hasteko, Hiribarren generikoki *escaldunei* zuzentzen zitzaien (ez herrialde bateko euskaldunei). Lurraldetasuna gehiago ere zehazten zuen: "Nafarroa-Behera, Chubero, Laphurdi, / Franciari citzaizcon partiletan gueldi. / Españiaco dire Nafarroa gora, / Alaba, Guipuzcoa, Bizcaia ederra."⁸⁷ Beraz zazpi herrialdez osaturiko Euskal Herria azaltzen zuen. Iztuetaren kondaira uniprobintzialarekiko aldea nabaria da. Aurreko ataletan aipatu dugun Iparraldeko historiografiak, Euskal Herri mailako ikuspegia sortzen nahiko arrakasta izan zuela ikus daiteke. Oihenart, Bela edo Sanadon-ez gain, Hiribarrenek bere garaiko Iparraldeko historialariengan ere ikusiko zuen hau. Manex Goyhenetxek erakutsi duenez, 1815-1870 arteko Iparraldeko historiografian, euskal jatorrien inguruko gaiak ziren nagusi.⁸⁸ Eta orduko ikertzaileen artean Hiribarrenengan eraginik zuzenena izan zezakeena Agosti Xaho bide zen.

Xaho zuberotarra (1811-1858), errepublikar eta iluminista, euskal erromantizismoaren aitatzat hartzen da. Xahok, Anton Abadia (1810-1896) irlandar-zuberotar zientzilariarekin batera, *Études grammaticales sur la langue euskarienne* idatzi zuen 1836an "zazpi uskal herrietako uskalduner" eskainiz. Urte batzuk geroago, 1847an, Xahok, Henri Beltzuntzeko jauntxoarekin batera, *Histoire des basques* bat osatu zuen, Euskal Herri osoa, zazpi probintziekin, barne hartuz. Lan historiografiko gisa aski topikoa izan arren (kantabrismoa, iberismoa, ...), Hiribarrenen lanerako erreferente izan zela pentsa daiteke (erkaketa sistematiko bat egitea interesgarria litzateke). Izan ere, Hiribarren Xahorekin harremanetan hasi zen garai honetan, eta erlijio auzian aldenduta ibili baziren ere, gainerakoan adiskide izan ziren (*Escaldunak* lanean esaten zenez "Atharraztic ilkhitzen Chaho yakinsuna, / Beira balu fedea, Escaldun lehena"⁸⁹ Hiribarrenek zion begiramena erakutsiz).⁹⁰

Eredu horiekin, Hiribarrenek Euskal Herri mailako diskurtso historiko bat osatu zuen, edukia gauza askotan Iztuetaren antzekoa izaki. Izan ere, Hiribarrenek, Iztuetak bezala, euskaldunen inguruko ohiko diskurtso historikoa errepikatzen zuen: duela 6 mila urte gizona munduan sortu zela, ondoren uholde unibertsala gertatu zela, gero Babelgo dorrea eta hizkuntzen nahasketa, hortik euskaldunak Iberiara joan zirela, euskaldunak odol garbikoak zirela, kantabriar borroken kontuak,

⁸⁶ Frantziako eta Espainiako hezkuntza-sistemen sorreraz ikus I. Zabaleta Imaz (2000, bereziki 29-84 orr.).

⁸⁷ Hiribarren (1853: 74).

⁸⁸ Goyhenetxe (1993: 216).

⁸⁹ Hiribarren (1853: 81).

⁹⁰ Xahoren eta Belsunceren lan historiografikoaz ikus Goyhenetxe (1993: 217-223) eta Sánchez Prieto (1993: 517-520, 635-649).

kartagotar, erromatar, godo eta arabiarrei aurre egitea, Nafarroako erreinuaren sorrera eta gorabeherak⁹¹, euskal herrialde bakoitzaren bilakaera historikoa, Frantses Iraultza, Napoleon, Gerra karlistak, uneko gertaerak, dena ikuspegi tradizionalista eta euskaltzaleaz kontaturik. Ez dugu puntuotan gehiago sakonduko nahiz auziak lan espezifikoko bat mereziko lukeen. Soilik aipatuko dugu Hiribarrenek egiten duen periodizazioa interesgarria dela (nahiz agian ez den berak asmatua: aztertu egin beharko litzateke ea Xahok edo antzekoa zerabilten). Izan ere, euskal historiaren baitan epealdi nagusi batzuk ezartzeko euskaraz egin den lehen saioa genuke: I. Kapituluak "Iberia" (Historiaurreari dagokiona), II. kapituluak "Cantabria" (Antzinaroko gerrei dagokiena), III. kapituluak "Escal-Herria" (Antzinaroan hasi baina bereziki Erdi Aroan eta zehazki Nafarroako erreinuaren sorreratik 1512 urteko konkistara hedatzen dena, zazpi probintziak erreinuaren parte gisa batera tratatuz), IV. Kapituluak "Escal-Herri bakhotcha" (1512tik aurrerako epean probintzia bakoitza banan aztertuz).

Narratiba honetan, lurraldetasun eta periodizazio kontuaz gain bada beste berrikuntzarik. Hasteko Tubalen kontuak baztertu egin zituen Hiribarrenek. Bere olerkian, euskaldunak zuzenean agertzen dira Iberiar Penintsularen eta Europaren aurreneko populatzaile gisa, ustezko patriarka biblikoen bitartekotzak alboratuz. Tesi iberistak justifikatzeko garaiko ikertzaile berrien autoritatea erabiltzen zen: "Humboldt eta Ampero dire yakinetan [jakintsuen artean]; [...] hekin hitzac cimendu hoberenac ditu; / Hec dute adirazten Iberiar cela / European lehen sorthu, populu bezala;"⁹² Teoria tubalistatik teoria euskoiberistara igaro gara. Euskoiberismoa, zientzia gisa XIX. mendean Humboldten itzalpean sortu zen. Euskoiberismoa, ez zen ordura arteko tubalismoa bezala euskararen ustezko jatorri biblikoaz arduratzen, baizik garai historikoetako iberiarrak euskaldunekin erlazionatzera mugatzen zen⁹³. Hiribarrenek, apaiz gisa, bere kontakizuna historia biblikoarekin hasten bazuen ere, euskaldunak Iberiar Penintsula osoan hedatzen zirela justifikatzeko, ez zuen jada Tubalen mito zaharkitura jotzen, Humboldt eta beste ikertzaile batzuen autoritate zientifikora baino. Puntu honetan Iztueta baino aurreratuago zebilen Hiribarren. Bestalde, ezagun da, Xahok Tubalen bertsioko laiko eta literario bat asmatu zuela: Aitor. Aurrerantzean, euskal literato guztiek Aitor aipatuko zuten euskaldunen patriarka mitiko gisa. Hala ere, Hiribarrenek, literatura barik historia lan bat idatzi nahi zuenez, ez zuen ez Tubal ez Aitor aipatu euskal patriarka gisa.

⁹¹ Gorago, 80. oharrean, aipatu dugu nola Iztuetaren Kondairan Nafarroako erreinua arrotz gisa ageri zen, are gipuzkoarren etsai gisa. Ez da gauza bera gertatzen Hiribarren-ekin: honentzat nafar erregeak sorrera bertatik Euskal Herri osoko errege ziren (adib. "Laugarren erregea Escal-Herrietan / Sancho Garcis, sorthua egun gogorretan" 1277. bertsoa), eta haien erreinuan batuta "populu bera ciren escaldun guciac" (1069. bertsoa). Ez hori bakarrik, baizik eta Hiribarrenek datu historikoak nahastuz uste du 1512 arte zazpi probintziak Nafarroako erreinuan batuta iraun zutela, eta urte hartan jasotako konkistaren ondorioz banatu zirela Bizkaia, Gipuzkoa eta Araba Nafarroatik, Espainiara igaroz, "Hola yoan puscaca escaldun khoroa" (1461. bertsoa). Izatez, ohargarria da Hiribarrenek egiten duen periodizazioan, tratamendu bateratua ematen diela zazpi probintziei, Nafarroako lehen erregetik 1512raino erreinuaren historiaren baitan denak bilduz. Honetan guztian Hiribarrenek eman lezake egun zenbait historialarik defendatzen duten "Nafarroa = Euskal Estatu" ideiarekin aitzindari dela. Hala ere, ohargarria da Hiribarrenek euskal erreinu gisa azaltzen duen atal bateratu horri ez diola "Nafarroa" izena ematen, baizik "Escal-Herria" (cf. Hiribarren, 1853: 50-71). Edozein kasutan, Iztueta eta Hiribarren alderatuz, argi ikusten da Iparraldeko historiografiak Gipuzkoakoak baino Nafarroarekiko atxikimendu handiagoa zuela, ziurrenik Oihenartengandik zetorren ildoak segituz.

⁹² Hiribarren (1853: 10).

⁹³ Euskoiberismoaz ikus K. Artetxe (1999: www.euskonews.com/0054zkb/gaia5403eu.html).

Xehetasun hori eta epeketa zein lurraldetasun kontu positiboa kenduta, gainerakoan Hiribarrenen kontakizuna lztuetarenaren antzekoa zen. Are okerragoa arlo batean: Hiribarrenek bere lanean zerabilen forma poetikoak kutsu literario(egi)a ezartzen zion testuari. Dudarik gabe lztuetaren prosa egokiagoa zen historia generoko lan baterako, ezen ez Hiribarrenen idazki errimatua. Azkenean, lapurtar apaizaren obra, lan historiografiko bat baino, gai historikodun poema bat zen (erromantze edo balada bat). Izan ere, poesia ez zen forma literariorik egokiena historia lan bat bere aparatu kritikoaz aurkezteko. Eta hola, bertso artean egiten zituen autore klasikoen (Estrabon, Diodoro) eta egungo jakintsuen (Humboldt, Ampero) aipuek, ezin zioten seriotasun historiografikorik eman forma poetikoak zamaturiko lan honi. Euskaldunentzat herrikoia zen forma narratibo batean (hitz neurtuz) idatzi nahirik, historiografiaren moldeetatik irten zen Hiribarren. Ikusi dugunez, lztuetak ere kontzesio herrikoia egin zituen bere liburuan bertsoak sartzean, eta idatzi ere egin zuen kantua historiko bat, baina ez zitzaion bururatu Gipuzkoaren kondaira osoa bertsoan idaztea. Nolanahi ere, kasu bietan, eta baita karlistadako bertso historikoetan ere, irakurleko herritarrak ezarritako baldintzapean agerian geratzen dira, soluzio gisa bertso erako forma narratiboak hartzeko joera eraginez.⁹⁴

Ez zen beste horrenbeste gertatzen erdarazko historia lanen irakurleekin. Haiengan pentsatuz Hiribarrenek prosaz idatzi zuen frantsesezko *Histoire de l'Empire* (nahiz argitaratu gabe geratu). Euskaraz aldiz, poesia erabili ohi zuen. Eta hola, asko izan ziren Hiribarrenek historia gaiaz idatzi zituen poemak. Bonaparte printze euskaltzaleari adibidez, *Napoleon Lehena* poema historikoa eskaini zion 1856an (argitaratu gabe). Baina bereziki Anton Abadiaren Euskal Festetan aritu zen. Han aurkeztu zituen hainbat olerki historiko: *Garazirat ekartzen diote berri Abarkari Moroak Iruñeko hegian direla IX. mendean giroturiko poema* (1858an aurkeztua), *Muñosek Baiona Españari saltzen* 1643 urteko gertaera bat azalduz (1858), *Heren sugea* Beltzuntzeko jaunen Erdi Aroko istorio bat azalduz (1859), etab.

Abadiaren euskal festa haietan, Hiribarrenek bezala, beste hainbat euskaldun olerkarik, poema historikoak aurkeztu zituzten. 1858an, esate baterako, Alexander Meabe delako Hegoaldeko batek *Erromanoak euskaldunen gudian* izeneko lana aurkeztu zuen. Eta urte berean, Indianotegi zeritzon Iparraldeko batek, hola zioen bertso batean: "Beti fier, leal eta kortes / Eskalduna kantabre da sortzez, / Izena du xoilki kanbiatu, / Bainan ezta arraza mendratu." Hala bada, XIX. mende erdialdetik aurrera, kantabrismoaren diskurtso historikoa herritar euskaldunen artean hedatzen ari zela ikus dezakegu. Ziurrenik lztueta edo Hiribarrenen euskarazko historia lan urri eta xumeen bidez baino gehiago, erdal iturrietatik heltzen ziren topiko historiko hauek. Nolanahi ere, euskal festetako bertso eta poesiek, kontzientzia historiko horrek euskaldunen artean zuen hedaduren erakusgarri eta eragile ziren.⁹⁵ Alta, historia generoko olerki hauek, nekez kontsidera ditzakegu euskarazko historiografia. Gehiago dira kontzientzia historiko baten agerpen literarioak, historiografia lanak

⁹⁴ Diskurtso historikoa azaltzeko forma poetikodun narrazio erabiltzearen desegokitasun bera aipatzen du J. Juaristik (1998: 174-180), Ricardo Becerro arabarrak 1885ean idatzitako *Romancero Alavés* komentatuz (guztiz ere *Eskaldunac*-en erako forma literariodun kontakizun historikoa).

⁹⁵ Abadiaren euskal festetan azaldutako gai historikodun olerkiez ikus J. Haritschelhar (1998: 646-647).

baino.⁹⁶ Gauza bera esan daiteke, XIX. mendetik ugalduta ziren kantu historiko apokrifoei buruz: Garay de Monglave-k 1835ean "aurkitu" zuen *Altabizcarreco Cantua* (Karlomagno eta euskaldunen arteko borrokez); Xahok idatzitako *Anibalen kantua* (1845); Francisque Michel-en *Abarkaren Kantua* (1859), eta Klaudio Otaegik idatzirik *Beotibarko Kantua* (1882).⁹⁷ Hauek guztiek oso oihartzun urria izan bide zuten herritar euskaldunen artean. Nolanahi ere, (guk aztertu ez dugun) bigarren gerra karlistako bertsoen ikerketa egitea on litzateke, ideia historiko hauek 1876rako herritarren artean zenbat hedatu ziren ikusteko⁹⁸. Halaber, espainiar eta frantses nazionalizazioek garai horretan aurrera egin baitzuten, interesgarria litzateke ere erdal historiografia horietako topikoak euskarazko bertsoetan nola islatzen ziren ikustea. Txema Larreak nazionalizazio prozesu horren testigantza zabala bildu du garaiko bertsoak aztertuz. Guri dagokigun historiografiaren aferan Kubako Gerra testuinguruan (1859-1860 urteetan), azaldutako bertso baten adibidea hartu diogu: "Pelayo ta Anfonso'k/ zituzten [mairuak] beldurtu/ danakin amaitzera/ oraintxe goaz gu".⁹⁹ Beraz, bertsoen bidez, XIX. mendean herritarren artean zabaltzen ari zen euskal kontzientzia historikoa ez ezik, espainiar eta frantses kontzientzia historikoaren hedapena ere beha daiteke. Alta susmoa dugu kontzientzia historiko hauek, euskal zein espainiar, ez zirela larregi zabaldu herri mailan.

Edozein kasutan, historia bertsoetan idazte honek, Agirreazkuenagak aipatu izan duen auzi bat dakarkigu gogora. XIX. mendean, erdaraz, euskal iraganaren gaineko hiru diskurtso mota nagusi bereizi ziren: indarrean zegoen ordenamendu juridiko historikoarena (hots, foru erregimenarena), literatura historikoarena eta zientzia historikoena. Antzinako Erregimenean hiru diskurtso mota hauek aski nahasiak ibili ziren, eta gerora ere elkar eragiten segitu dute. Baina, erdaraz behintzat, XIXan zehar, literatura legendariotik bereiztea lortu zuen zientzia historikoak¹⁰⁰. Aldiz euskaraz, ikusi dugunez, forma literarioei lotuta ageri zaizkigu historiaren inguruan gorde diren testu apurrak (bertsoak); are Iztueta-aren kondaira, prosan idatzia izan arren, zenbait mitori lotua ageri da (Tubalismoa etab), literatura historikotik banatzea guztiz lortu gabe.

5. 4. Historia erlijiosoak eta santuen bizitza arrakastatsuak

Euskarazko historiografia "profanoa", Iztueta, Hiribarren eta Abadiaren euskal festetako olerki eta bertso historiko sakabanatuetara mugatzen zen bitartean, euskarazko "historiografia" erlijiosoak garapen nabarmena izan zuen XIX. mende erdialdetik.

Hiribarren beraren *Escaraz eguia* (1858an argitaratua), aipa dezakegu lehen lekuan. Lafittek, ponposoki erlijioen historia deitu zion lan honi, zenbait erlijioen berri gonbaratua ematen baitzuen. Baina aski da atalburuak irakurtzea, lanaren xede katoliko militantea ikusteko: "Brahma, Vichnu eta Siba ez dire Yainco", "Budda ezda yainco", "Confucius ez da Yainco"...¹⁰¹. Nalanahi ere lan bitxia da, zeren ikuspegi

⁹⁶ Literatura legendario-historikoaren fenomenoaz ikus ohar batzuk in Goyhenetche (1993: 213-215), Juaristi (1998: 15-22, 58-70) eta Sánchez Prieto (1993: 3-24).

⁹⁷ Kantu apokrifoei buruz ikus P. Urquizu (2000: 27, 49) eta Juaristi (1998: 56, 57, 99).

⁹⁸ Antonio Zavalari esker (1997) bigarren gerra karlistako bertsoen *corpus* dokumentala bilduta eta prest daukagu ikertu ahal izateko.

⁹⁹ Larrea-k jasoa (1994: 84) Zavala (1977)tik.

¹⁰⁰ Cf. Agirreazkuenaga (2002: 158-160).

¹⁰¹ Honetaz ikus P. Urquizu (2000: 340).

katoliko batetik arrisku gutxi zegoen euskaldunak halako erlijio exotiko eta urrunen batean "erortzeko", eta beraz ez da oso agerikoa lan honen praktiktotasuna. Susma daiteke Xahok ekarritako proposamen erlijioso berriei (Ekialdeko erlijioetan oinarrituriko sinkrestismoei) erantzun nahian otu zitzaiola Hiribarreni liburu hau idaztea (adibidez Xahok 1842an argitaratu zuen *Philosophie des religions comparées* lanari arrapostu emanez).

Bestelako historia erlijioso ohikoagoek arrakasta handiagoa izan bide zuten. Aurrena Frantzisko Ignazio Lardizabal (1806-1855) gipuzkoar apaizak argitaraturiko *Testamentu Zarreco eta Berrico condaira* aipatu beharra dago (Tolosa, 1855). Lapurdiko Larregik aurreko mendean bezala, Lardizabalek ere Royamont-en frantsesezko lana euskaratu zuen. Lan hau, prosa ederrean idatzia aski irakurria izan zen, eta handik urte batzuetara bigarren edizio bat izan zuen (1887an). Gregorio Arrue Zarauzko eskolamaisuak (1811-1890) *San Ignacio gloriosoaren bicitza* argitaratu zuen 1866an. Eta arrakastak animaturik urte bi geroago *Santa Genuevaren vicitza* obraren euskarazko itzulpena egin zuen. Lan hau izugarri arrakastatsua izan zen. Gipuzkoako euskaldun herritarrek XIX. mendean gehien irakurri zuten obra izan zen ziurrenik. 1868 eta 1885 artean gutxienez lau berrargitalpen izan zituen. Frantzisko Laphitz (1832-1905) Iparraldeko nafar apaizak ere santuen bizitzak idatzi zituen: *Bi saindu hescualdunen bizia. San Iñazio Loiolacoarena eta san Francisco Zabierecoarena* (Baiona, 1867). Eta Hegoaldean Jose Ignazio Arana gipuzkoar jesuitak (1838-1896) *San Ignacio Loyolacoaren bicitza laburtua euskaraz eta gaztelaniaz* (1872) argitaratu zuen. 1880ko hamarkadatik mende bukaera arte santuen bizitzekin eta historia erlijiosoekin beste dozena erdi bat obra argitaratu ziren euskaraz. Baina gure esparru kronologikoa gainditzen dutenez ez ditugu aipatuko. Nolanahi ere, lan erlijioso guztiok, XVIII. mendean idatzitako santuen bizitzak bezala, sakonago azter litezke historiaren ikuspegitik.

Argi dagoena, historia erlijiosoaren arrakasta da historia profanoekin alderatuz. Santuen bizitzak prosaz idatzi ziren, zabalkunde dezente lortu zuten herritarren artean, eta zenbait edizio ezagutu zituzten. Euskarazko historiografia "laikoa" urrun zegoen oraindik maila horretatik. Izan ere, XIX. mendean herritarren protagonismo politikoa haziz joan zen arren (horren haritik euren ustezko euskal, espainiar edo frantses iraganaz aipatu ditugun aurreneko narratibaxo idatziak sortuz euskaraz), oraindik ere Antzinako Erregimeneko eskema sozialak ziren gailen; eta Eliza moduko botere eta produkzio gune sendoaren babespean heziketa erlijiosoa (eta beraz euskaraz idatzitako historia erlijiosoa) guztiz nagusi izan zen zibilaren aldean.

6. Ondorioak

Euskarazko historiografia bat sortzeko aurreneko baldintza, euskarazko kultura idatzi bat garatzea zen, euskarazko narratiba bat hastea. Narratiba hori, modu kontzientean gainera, Etxeparerekin abiatu zen XVI. mendean. Laster Leizarragaren saioak segitu zuen, euskal narratiba, nafar monarkiaren eta protestantismoaren inguruan kokatuz. Kontraerreformak eten zuen bide hori. Aurrerantzean, euskaldunak, bai Frantziakoak zein Espainiakoak, beren monarkia boteretsuei leial eta Eliza katolikoari fidel agertu ziren. Hala ere, Iparraldeko elite euskaldunaren zati batek narratiba linguistikoki autonomia proposatu eta garatu zuen (euskarazkoa): Sarako eskola, Zuberoako euskal idazleak etab. Bitartean

Hegoaldeko eliteak osotara gaztelaniazko narratibetan txertatzen ziren. Soilik XVIII. mendetik aurrera azaldu zen Hego Euskal Herrian ere, Iparraldeko euskal narratibaren pareko korronterik (Larramendi eta haren jarraitzaileak). Hau guztia euskarazko narratibaren historia da. Oraindik ez gara euskarazko historiografiaren historian sartu.

Produkzio historiografikoa, hein handiz hura sustatzen edo babesten duten erakundeek edo pertsona taldeen existentziari loturik dago (produkzio gune sozialei). Hala, Antzinako Erregimenean, estamentu, korporazio eta erakunde publiko bakoitzak, bere estatusa eta interesak legitimatzeko historiografia propioa bultzatu ohi zuen. Erakundeek eliteen esku egonik, eta euskal eliteak erdarazko kultura idatzian hezten zirenez, bultzatzen zuten historiografia ere erdarazkoa zen. Hego Euskal Herrian, XVI. mende amaieratik gaztelaniazko historiografia apologetiko eta kantabrista azaldu zen foru erakundeek eta estamentu nobleen babespean. Ipar Euskal Herrian, XVIII. mende amaieran frantsesezko euskal historia aristokratikoak azaldu ziren bertako nobleen zerbitzuan. Kasu bietan, euskal elite politikoen monarkia osoari (dela Espainiakoari dela Frantziakoari) zuzentzen zieten mezua, haren aurrean defendatu nahi baitzituzten euren pribilegioak, eta logikoki monarkia bakoitzeko erdara nagusian idazten zuten. Erdarazko euskal ikuspegi historiko hauek euskarazko narratibetan zeharkako isla batzuk izan zituzten arren, ez zen euskaraz ildo bereko historia lanik argitaratu XIX. mendera arte. Euskaraz, nolabaiteko produkzio idatzia sustatzeko interesa zuen erakunde bakarra Kontraerreforma osteko Eliza katolikoa zen, baina xede ebangeliko soilez. Hala bada, Elizak ez zuen euskara idatzia historia zibila kontatzeko erabili. Izatekotan ere, eta historia generokotzat har daitezkeen neurrian, santuen bizitzak eta gisa horretako kondaira erlijiosoak idaztea bultzatu zuen.

XVI. mendetik 1876 urteraino, lau saio kontabilizatu ditugu euskaraz propioki historia generokotzat har daitezkeen lanak idazteko: Etxeberri Sarako medikuaren *Eskuararen hatsapenac* argitaratu gabea (XVIII. mende hasieran), Egiategi zuberotar irakasle-filosofoaren euskal historia orokor proiektu gauzatu gabea (XVIII. mende amaieran), Iztueta gipuzkoar funtzionarioaren *Guipuzcoaco Provinciaren condaira* (1847an argitaratua), eta Hiribarren lapurtar apaizaren poema historikoak mende beraren erdialdean (1853an argitaraturiko *Eskaldunak* nabarmenduz). Ohargarria da lau autore hauetatik hiru laikoak izatea, eta guztiek ere euskaldun herritarren irakaskuntzaren inguruko kezka izatea. Pentsa daiteke euskarazko hezkuntza interesatzen zitzaizkien heinean, historia formazio zibil horren parte gisa ikusiko zutela, eta hortik euskarazko historia lanak idazteko beren proiektuak. Kontrara, euskal idazle eliztar gehienek, beren obretan euskal historiaren oihartzun batzuk jaso arren, ardura nagusi gisa erlijioaren irakaspenera zuten, ez historiarena. Zentzu horretan, aipaturiko lau saio horien bultzatzaileak ekimen indibidualez aritu ziren nagusiki, ez izanik, oro har, erakundeek babesten sendorik.

Historia zibila herritarrei irakasteko proiektuak, produkzio gune sozialen bat aurkitzekotan, erakunde publiko zibilen artean aurki zezakeen. Baina euskal erakunde publikoak, ez zeuden kezkatuak herritarren formazioan. Soilik XIX. mendetik, garaiko gerretan soldadu gisa masiboki jardutearen haritik, herritar arruntek zeresan politiko handiagoa hartu zuten. Eta orduan argiago sentitu zen euskaldun herritarrek, protagonista politiko gisa, ideologikoki eta historikoki formatzeko zegoen interesa. Hor koka daitezke Iztuetaren eta Hiribarrenen

argitalpenak. Hala ere, saio hauek, artean ere, nagusiki eragile indibidualen esku egon ziren, eta oso eragin mugatua izan zuten. Euskaldun herritarrei heltzen zitzairen iraganaren inguruko kontakizun nagusia Eliza katolikoa lako erakunde sendo batek babesten zuen kontakizun erlijiosoak zen oraindik ere: santuen bizitzak eta historia sakratuak. XIX. mende amaierako nekazari euskaldunari iraganaz galdetuz gero, errazago erantzunago zuen behinolako santuen bizitzak edo istorio biblikoak kontatuz, ezen ez kantabriarrak, Juan Zuria edo Antso Nagusia aipatuz.

Etxeberri Sarakoak, Egiategik, Iztuetak eta Hiribarrenek zituzten proiektu historiografikoak aztertzean, honako ezaugarriak aurki daitezke. Batetik erdaraz sorturiko euskal diskurtso historikoekiko menpekotasuna. Etxeberri Sarakoaren lana, adibidez, Hego Euskal Herriko apologisten mito tubalisten eta kantabristen molde berekoa zen. Egiategik, bere aldetik, Ipar Euskal Herrian garaturiko frantsesezko euskal historiografia aristokratikoaren eragina erakusten zuen. XVIII. mende amaierako historiografia horren alde mitiko eta kontserbadoreak albo batera utziz, haren ekarpenik interesgarriena, subjektu historiko gisa Euskal Herri osoa hartzea zen (zazpi herrialdeak), marko probintzialak gaindituz. Mende erdi geroagoko Hiribarrenek ere, Pirinioen alde bietako Euskal Herria izan zuen gogotan, subjektu historiografiko honek Iparraldean jada tradizio txo bat sortu zuela erakutsiz. Iztuetak aldiz, Iparraldeko ekarpenak ezezagun izanik, Hego Euskal Herrian nagusi zen kontzeptzio historiografiko probintziala mantentzen zuen, soilik Gipuzkoaren historia landuz, eta bere obra Foruen inguruko polemikan kokatuz.

Bestetik, euskarazko narratiba historiko hauen kalitate historiografikoa, eredu gisa segitzen zituzten erdarazkoena bezain kaxkarra zen (garaiko erdal historiografian, soilik Oihenarten lana nabarmendu zen). Iragan urruneko garaiak azaltzean mitoz beterik eta zentzu kritikorik gabe egiten zuten, dokumentuen analisisan oinarrituriko historia tenporal baten lekuan, euskararen iraupen ustez aldagaitzean oinarrituriko kontakizuna eskainiz. Nolanahi ere, kontakizun hauek Frantziako edo Espainiako historia orokorretan, bariante berezi bezala, txertatu nahi ziren. Bazen azkenik euskarazko historia lan hauek, beren-berena zuten problematika bat: diskurtso historikoa gorpuzteko forma narratibo erakargarri bat aurkitzea, bereziki ikasketa handirik gabeko herritarrengan pentsatuz. Iztuetak prosa erraz eta atsegina sortu bazuen, aldika bertsoak tartekatuz, Hiribarrenek, soluzio herrikoi bat lortu nahian, bere kontakizun osoa bertso (erromantze) eran aurkeztu zuen, genero historiografikoaren ohiko moldeetatik irtenez. Eta XIX. mende erdialdetik gisa bereko poema historiko gehiago agertu ziren. Edozein kasutan historia lan guztiok ez zuten euskarazko historia erlijiosoek adinako produkzioz ez oihartzunik lortu (ikus taula eta 7.1. zerrenda).

Euskarazko historia lanak (XVI-XIX)

mendea	Historia erlijiosoak (santuen bizitzak etab.)		Euskal historia lanak (profanoak)	
	idatzi	argitaratu	idatzi	argitaratu
XVI	0	0	0	0
XVII	0	0	0	0
XVIII	7	3	1	0
1800-1876	6	7	2	2
Guztira	13	10	3	2

Beraz XVI-XIX. mendeen artean historia euskaraz garatzeko saio aitzindari sakabanatu batzuk aurki ditzakegu, inondik ere ez zutenak lortu hizkuntza honetan tradizio historiografikorik abiatzea. Hola, eta euskal historiografiaren hurrengo epeak (1876tik honakoa) aztertzeke baditugu ere, jada aurreratu dezakegu, egungo euskarazko historiografia ez dela Iztueta edo Hiribarren modukoen jarraipenetik sortu. Aitzitik saio ahul eta kalitate eskasekoak izanik haiek, ia ezezagun izan zaizkigu egun historia euskaraz lantzen dugun gehienoi. Zelangura delarik, egungo euskaldun historialariontzat "historiografia" zahar horren berri izatea interesgarria gerta dakiguke, eta ez ikergai gisa bakarrik, baita maila praktikoagoan ere: tradizio txo bat eskura izateak, apala izanik ere, erreferentzia bat eskaintzen digu iraganaren gainean euskaraz nola idatzi erabakitzen laguntzeko. Zentzu horretan, badira tradizio txo hori ikertuz egungo euskaldun historialariontzat baliagarri zaizkigun oharak egin dituzten artikulu pare bat¹⁰². Espero dezagun gure artikuluan aipatu ditugun "historia" lan aitzindariak material osagarria eskainiko dutela antzeko auziak joratzeko.

---

¹⁰² Jaione Agirre Garciak (2002), adibidez, euskarazko historia lanetan erabili beharreko aditzaren aspektua aztertu duelarik, egungo usadioak eta teoriak ikusteaz gain, euskarazko behinolako tradizio idatziko erabilerak ere haintzat hartu ditu (zehazki Larramendi eta Kardaberaz-en narrazio historiko-erlijiosoetako aditz-denborak behatuz. Cf. Agirre Garcia, 2002: 24-25). Bestalde, Caro Barojak (1981), Larramendiren hiztegiko lexiko espezializatu gehiena halabeharrez asmatua dela kuestionatuz, planteatu izan du hitz horietako askok Antzinako Erregimeneko kontzeptuak eta garaiko errealitate historikoak islatzen dituztela, gerora, errealitatearen aldaketak, hitz horien erabilera eza eta desagertzea ekarri bide badu ere. Gure aldetik, Larramendiren hitz guztiei fede eman ez arren, bat gatoz Caro Barojarekin auziak hobeto aztertzea merezi duela esatean, hortik, agian, euskaldun historialariontzat baliagarri izan daitekeen lexiko interesgarria berreskura dezakegu eta.

7. Bibliografiak

7. 1. Zerrenda historiografikoa (kronologikoki)¹⁰³

- Etxeberri Sarako, J. (1710 aldera): *Laburdiri escuararen hatsapenac*, argitaragabea.
- Kardaberaz, A. (1764): *Santucho gazte biren S. Luis eta S. Estanislaoen miragarritzco bicitzaren berri onac*, Iruñea.
- Kardaberaz, A. (1766): *S. Isidro Achurlari, ta bere Emazte Doña Mariaren bicitza*, Iruñea.
- Kardaberaz, A. (XVIII. mendea): *Ama veneragarri Josefa Sacramentu guciz santuarena ceritzanaren vicitza eta vertuteac*, argitaragabea.
- Kardaberaz, A. (XVIII. mendea): *Azpeitico erri chitez noblearen Gloria paregabeac edo Aita San Ignacioren bicitza laburra*, argitaragabea.
- Lizarraga Elkanokoa, J. (XVIII. mendea): *S. Francisco Xavierren Bicia*, argitaragabea.
- Lizarraga Elkanokoa, J. (XVIII. mendea): *Jesu-Cristo, Maria eta santuen bicitzac* argitaragabea.
- Larregi, B. (1775-1777): *Testamen Zaharreco eta Berrico Historia*, Baiona.
- Iztueta, J. I. (1847): *Guipuzcoaco Provinciaren Condaira*, Tolosa.
- Hiribarren, J. M. (1853): *Escaldunak. Iberia, Cantabria, Eskal-Herriac, Eskal-Herri Bakhotcha eta hari darraicon*, Baiona.
- Lardizabal, I (1855): *Testamentu Zarreco eta Berrico condaira*, Tolosa.
- Hiribarren, J. M. (1858): *Escaraz eguia*, Baiona.
- Arrue, G. (1866): *San Ignacio gloriosoaren bicitza*, Tolosa.
- Laphitz, F. (1867): *Bi saindu hescualdunen bizia. San Iñazio Loiolacoarena eta san Francisco Zabierecoarena*, Baiona.
- Arrue, G. (1868): *Santa Genovevaren vicitza*, Tolosa. (eta hirugarren edizio bat 1876 aurretik).
- Arana, J. I. (1872): *San Ignacio Loyolacoaren bicitza laburtua euscaraz eta gaztelaniaz*, Bilbo.

7. 2. Erabilitako bibliografia

- AA (1989): "Euskal historiografia", *Jakin*, 55, 7-129 orr.
- Agirre Garcia, J. (2002): "Aditzaren aspektuaz edo gaztelaniazko orainaldi historikoaren baliagarritasuna euskaraz", *Uztaro*, 41, 15-26 orr.
- Agirreazkuenaga, J. (1992): "La tradición historiográfica vasca: su desarrollo en el marco de las ciencias sociales", *Historia Contemporánea*, 7, 257-281 orr.
- Agirreazkuenaga, J. (1994): "Politikagintzan adierazten diren joera ideologikoak", *Euskal gizartean barrena euskaltzaletasun politikoaren sorrera garaian: zaldunak, matxinoak, enpresariak, langileen eraketa (1789-1876)*, Beitia, Bilbo, 133-137 orr.
- Agirreazkuenaga, J. (2002): "Historian barrena: historiografiaren arazoak", in J. Kintana eta K. Artetxe (arg.), *Ikerketa berriak Euskal Herriko historian*, UEU, Bilbo, 155-168 orr.
- Altonaga, K. (2002): "Gure prosa zientifikoaren lehen urratsak: Albert Constantin jaun medikuaren 'Zuhainen eritarzunaz eta haien arraberrikatziak'", *Ekaia* (argitaratzeaz).

¹⁰³ Egileen izenak egungo grafian ematen ditugu, aldiz tituluak jatorrizko ortografian (nahiz kasu batzuetan zertxobait laburturik).

- Altzibar, Xabier (1997): "Euskal literatura", in X. Altzibar eta G. Pavón, *Euskal literatura -Literatura castellana*, Vox Eskola Gida, Bibliograf, Bartzelona, 14-163.
- Álvarez Junco, J. (2001): *Mater dolorosa. La idea de España en el siglo XIX*, Taurus, Madril.
- Aizpuru, M. (2002): "Berrezarkuntza-garaiko (1876-1923) historiografia Hego Euskal Herrian", in J. Kintana eta K. Artetxe (arg.), *Ikerketa berriak Euskal Herriko historian*, UEU, Bilbo, 205-233 orr.
- Artetxe, K. (2000): "Egungo euskoiberismoari buruzko zenbait ohar", www.euskonews.com/0054zbnk/gaia5403eu.html
- Axular, P. (1988): *Guero. Bi partetan partitua eta berecia*, Euskaltzaindiaren edizio faksimila, Basauri.
- Azurmendi, J. (1992): *Espainolak eta euskaldunak*, Elkar, Donostia.
- Bujanda, Joxemanuel (1991): *Euskara eskolan eraiki nahi zuen euskal pedagogo aurrerakoia: Agustín Pascual Iturriaga (Hernani 1778/1851)*, UEU, Bilbo.
- Caro Baroja, J. (1972): *Los vascos y la historia a través de Garibay*, Txertoa, Donostia.
- Caro Baroja, J. (1981): "¿Léxico perdido, léxico inventado?", *AA Homenaje a Odon de Apraiz=Odon Apraizi omenaldia*, Arabako Foru Aldundia, Gasteiz, 107-116 orr.
- Castro Álava, J. R. (1969): "La historiografía navarra antes del P. Moret", J. Moret & F. Alesón, *Anales del reyno de Navarra*, Bilbo, V. t., 1-94 orr.
- Davila, P. (1995): *La política educativa y la enseñanza pública en el País Vasco (1860-1930)*, Ibaeta Pedagogia, EHU, Donostia.
- Egiategi, J. (1983): *Lehen liburua edo Filosofo Huskaldunaren Ekheia (1785)*, Txomin Peillenek prestatua, Euskaltzaindia, Bilbo.
- Estornés Lasa, B. (1985): "Historiografía", *Diccionario Enciclopédico Vasco. Enciclopedia General Ilustrada del País Vasco*, Auñamendi, XVIII bol., 425-449 orr.
- Etcheberri, J. (1998): *Lan Osoa, Oeuvres complètes Joannes D'Etcheberri de Sare*, Atlantica, Biarritz.
- Etxebarria, J. R. (2002): "Euskal prosa zientifikoaren inguruan", *Hegats*, 30, 63-75 orr.
- Etxepare, B. (1995): *Linguae vasconum primitiae, Lehen euskal liburu inprimatua*, Euskaltzaindia, Bilbo.
- García de Cortazar, F. - Montero, M. (1983): "Historiografía", *Diccionario de Historia del País Vasco*, Txertoa, Donostia, 402-444 orr.
- Garzia, P. eta Zaldúa, I. (1995): *Historia: zientzia ala literatura?*, UEU, Bilbo.
- Goyhenetche, M. (1993): *Les basques et leur histoire: mythes et réalités*, Elkar, Baiona.
- Haritchelhar, J. (1998): "Ideologiak lore jokoetako kantuetan", *Antoine d'Abbadie 1897-1997. Congrès International*, Eusko Ikaskuntza - Euskaltzaindia, Donostia - Bilbo, 621-653 orr.
- Hiribarren, J. M. (1853): *Escaldunak. Iberia, Cantabria, Eskal-Herriac, Eskal-Herri Bakhotcha eta hari darraicona*, Foré eta Lasserren inprimerian, Baiona. (orain, 1994, Euskal Editoreen Elkarteko *Klasikoak* bilduman).
- Intxausti, Joseba (1990): *Euskara, euskaldunon hizkuntza*, Eusko Jaurlaritza, Gasteiz.
- Iztueta, J. I. (1847): *Guipuzcoaco Provinciaren Condaira*, Baroja, Tolosa.

- Juaristi, J. (1993): *Vestigios de Babel. Para una arqueología de los nacionalismos españoles*, Siglo XXI, Madril.
- Juaristi, J. (1998): *El linaje de Aitor. La invención de la tradición vasca*, Taurus, Madril.
- Kortazar, J. (1997): *Euskal literaturaren historia txikia*, Erein, Donostia.
- Lafitte, P. (1978): "Jean-Martin de Hiribarren", *Euskal Herria (1789-1850). Actes du colloque international d'Etudes Basques*, Universotés de Bordeaux III – Euskaltzaindia – Société des amis du Musée Basque, Baiona, 181-191 orr.
- Larrañaga, K. (1996): "W. von Humboldt y el proceso de definición de Euskal Herria como sujeto del discurso historiográfico", *RIEV*, 41-2, 477-510 orr.
- Larrea, J. M. (1994): *Euskaldungoa erroizturik*, Pamiela, Iruñea.
- Leizarraga, I. (1990): *Jesus Chirst gure launaren Testamentu Berria. Othoitzza ecclesiasticoen forma Catechisme. Kalendrea. ABC edo Christinoen instructionea*, Euskaltzaindia, Bilbo.
- López Antón, J. J. (1998): *Arturo Campión entre la historia y la cultura*, Nafarroako Gobernua – Sabino Arana Fundazioa, Iruñea.
- López Atxurra, R. (1989): "Euskal historiaren historiografiaz", *Jakin*, 55, 9-38 orr.
- Mañaricúa, A. (1971): *Historiografía de Vizcaya (de Lope García de Salazar a Labayru)*, La Gran Enciclopedia Vasca, Bilbo.
- Montero, M. (1992): "La invención del pasado en la tradición historiográfica vasca", *Historia Contemporánea*, 7, 283-294 orr.
- Oyharçabal, B. (2001a): "Statut et évolution des lettres basques durant les XVIIème et XVIIIème siècles", *Lapurdum*, VI, 219-287 orr.
- Oyharçabal, B. (2001b): "Zenbait gogoeta euskarak letra hizkuntza gisa izan duen bilakaeraz (XVII-XVIII. mendeak)", *Litterae Vasconicae*, 8, 9-46 orr.
- Peillen, T. (1984): "Un historien de langue basque au XVIIIe siècle, Juseff Eguiateguy", *Bulletin du Musée Basque*, 2e tr., 65-96
- Sánchez Prieto, J. M. (1993): *El imaginario vasco. Representaciones de una conciencia histórica, nacional y política en el escenario europeo, 1833-1876*, EIUNSA, Bartzelona.
- Tartas, I. (1995): *Onsa Hilceco Bidia. Edizio kritikoa Patxi Altunak paratua*, Deustuko Unibertsitatea, Bilbo
- Urquizu, P. (zuz.) (2000): *Historia de la literatura vasca*, UNED, Madril.
- Villasante, L. (1979): *Historia de la literatura vasca*, Editorial Aranzazu, Arantzazu.
- Zabaleta Imaz, I. (2000): *Nazioa eta hezkuntza-sistema espainiarraren sorrera*, UEU, Bilbo.
- Zavala, A. (1977): *Afrikako gerra*, Auspoa, Tolosa.
- Zavala, A. (1992): *Karlisten leenengo gerrateko bertsoak*, Auspoa, Tolosa.
- Zavala, A. (1997): *Karlisten bigarren gerrateko bertsoak*, Auspoa, Oiartzun.